

Jan van den Broek

Groningen en het Drentse water

Verkenningen in de landschaps- en waterstaatsgeschiedenis van
Centraal-Groningen

2

Aduard, Drenterwolde en de Hunze (1285)

Groningen 2015

2 Aduard, Drenterwolde en de Hunze

2.1 Een oorkonde uit 1285

2.2 De politieke en geografische achtergrond

2.3 De tekst

2.4 Interpretatie

2.5 Nawerking

Een oorkonde van 8 april 1285

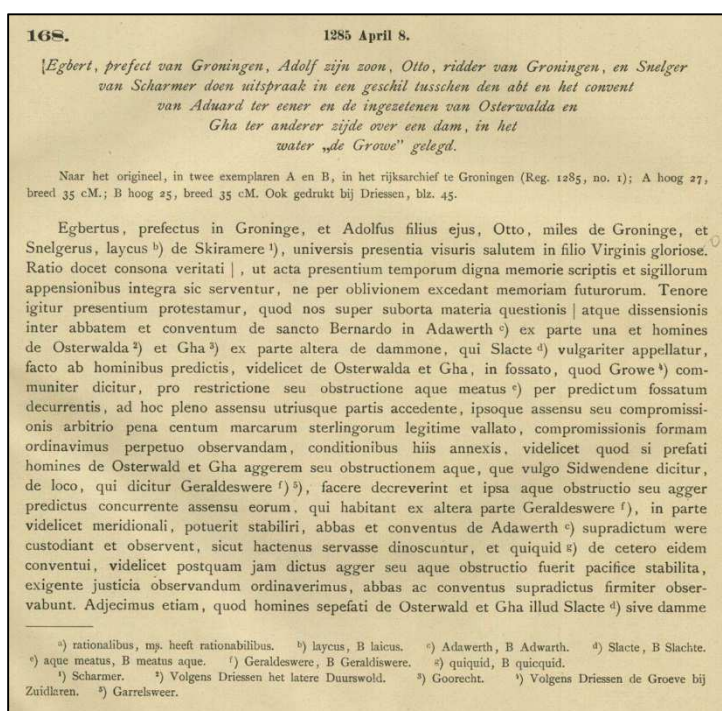
Het eerste stuk dat we in deze serie bestuderen is en blijft in vele opzichten duister. We lezen eerst de 'kopnoot' in het Oorkondenboek:

'Egbert, prefect van Groningen, Adolf zijn zoon, Otto, ridder van Groningen, en Snelger van Scharmer doen uitspraak in een geschil tusschen den abt en het convent van Aduard ter eener en de ingezetenen van Osterwalda en Gha ter anderer zijde over een dam, in het water "de Growe" gelegd.'

Deze regels roepen een aantal vragen op:

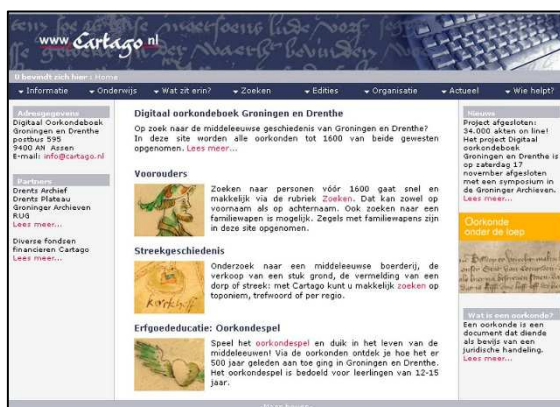
- wat is een prefect?
- wie is Snelger van Scharmer?
- waar moeten we 'de Growe' zoeken?
- wat heeft Aduard met die 'Growe' te maken?
- wat wordt bedoeld met Osterwalda en Gha?

Nadat we deze vragen hebben besproken, volgt een Nederlandse vertaling van de oorspronkelijk in het Latijn opgemaakte akte. Ik lever daarbij commentaar en geef wat achtergrond-informatie. Daarna licht ik mijn interpretatie toe met enkele schematische plaatjes.

OGD I 168 (1285)

De kopnoot of het *regest* dat we bij het vorige plaatje zagen is genomen uit het oorkondenboek van Groningen en Drenthe, dat aan het einde van de negentiende eeuw in twee delen verscheen.¹ In het vervolg kort ik de titel af met de letters OGD.

Homepage van Cartago

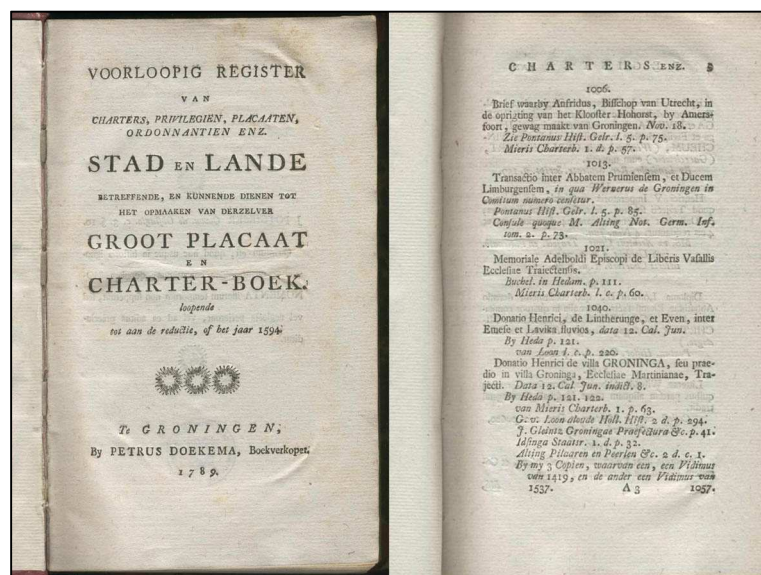
De inhoud van het oorkondenboek vindt men tegenwoordig gemakkelijk op de website van Cartago.

URL: <http://www.cartago.nl/>

¹ P.J. Blok, J.A. Feith, S. Gratama, J. Reitsma en C.P.L. Rutgers, *Oorkondenboek van Groningen en Drenthe*. 2 dln. (Groningen 1896 en 1899).

De elektronische vorm van presenteren op websites als 'Cartago' is de jongste stap in een ontwikkeling die al ruim twee eeuwen aan de gang is. Aan het eind van de achttiende eeuw is voor het eerst een poging gedaan om de bronnen voor de Groninger geschiedenis te inventariseren en voor het publiek toegankelijk te maken.

Dat gebeurde door Albert Johan de Sitter en Robert Keuchenius Driessen.

'Voorloepig Register' van De Sitter

Albert Johan de Sitter (1748-1814) was een vooruitstrevend man, een overtuigd patriot; na 1795 ontpopte hij zich als federalist, hetgeen hem op gevangenschap kwam te staan toen Nederland een eenheidsstaat werd. Toch kreeg hij later weer hoge functies.

Hij is de auteur van *De tegenwoordige staat van Stad en Lande*, een – anoniem uitgegeven – handzaam overzicht over de gewestelijke geschiedenis.² Hierin volgde hij getrouw Ubbo Emmius' grote geschiedwerk over de geschiedenis van Friesland,³ maar voegde ook verwijzingen in naar originele archiefstukken. Hij had zelf ook een grote historische verzameling bijeengebracht. Daarin bevonden zich zowel (afgedwaalde) originelen als afschriften van archiefstukken uit de overheidsadministratie. Ze zijn later in de negentiende eeuw door aankoop voor het provinciaal archief verworven en berusten nu in het depot van de Groninger Archieven.

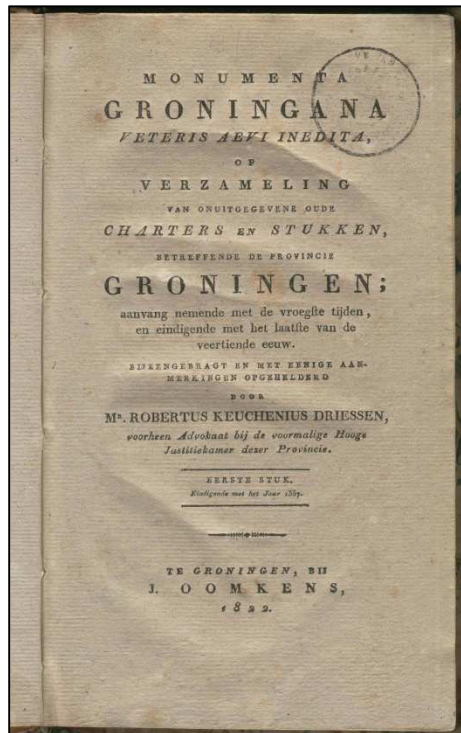
Van de documenten die hem belangrijk voorkwamen maakte hij korte beschrijvingen, die hij in chronologische volgorde rangschikte. Het overzicht dat zo was ontstaan⁴ beschouwde hij als een eerste stap op de weg naar een complete uitgave van de oude bronnen. Zijn grote

² [A.J. de Sitter] *Tegenwoordige Staat (...) van Stad en Lande*, 2 dln. (Amsterdam, Leiden, Dordrecht en Harlingen, 1793-1794).

³ Ubbo Emmius, *Rerum Frisicarum Historia* (Leiden 1616).

⁴ A.J. de Sitter, *Voorloepig register van charters, privilegien, placaten, ordonnantien enz. Stad en Lande betreffende, en kunnende dienen tot het opmaaken van derzelver Groot Placaat en Charter-boek, loopende tot aan de reductie, of het jaar 1594* (Groningen 1789).

voorbeeld was het *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*, waarvan het eerste deel al 20 jaar eerder was verschenen.⁵

Driessens *Monumenta Groningana*: de eerste systematische Groninger bronnenpublicatie

De eerste echte provinciale archivaris was Robertus Keuchenius Driessen. We zijn Driessen al tegengekomen in de inleiding op deze cyclus, toen ik hem een van de eersten noemde die zich met de oude waterstaatkundige bronnen heeft bezig gehouden. Hij is de auteur van de *Monumenta Groningana veteris aevi inedita of verzameling van onuitgegevene oude charters en stukken betreffende de provincie Groningen, aanvang nemende met de vroegste tijden en eindigende met het laatste van de veertiende eeuw* (Groningen, J. Oomkens, 1822-1830) 4 stukken in 4 banden.

R.K. Driessen (1759-1831) was advocaat, secretaris van de Ommelanden, plaatsvervangend rechter in het provinciale Hof van Justitie, en sinds 1824 *archivarius* van de provincie.

De term ‘*monumenta*’ doet denken aan de veel bekendere serie *Monumenta Germaniae Historica* (‘Historische gedenkstukken van Germanië’), een bronnenpublicatie voor de Duitse geschiedenis waarvan het eerste deel in 1826 verscheen.

⁵ G.F. thoe Schwartzenberg en Hohenlansberg, *Groot placaat en charter-boek van Vriesland*, 5 dln. (Leeuwarden 1768-1793).

2.1 Een oorkonde uit 1285

The screenshot shows the Archieven.nl website interface. At the top is a navigation bar with links: Home, Archieven en collecties, Personen, Adresboek, 12,5 jaar Archieven.nl, Mijn Studiezaal, Help, Archiefnieuws, and Contact. Below the navigation bar, a search bar contains the text '172 Kloosters in de provincie Groningen (Groninger Archieven)'. To the right of the search bar is a button labeled 'Inloggen'. Below the search bar, a dropdown menu shows 'Zoektermen: 41'. A blue bar indicates '4 terug naar "Zoeken in de toegangen"'. Below this, a section titled 'Uw zoekterm komt voor in de vetgedrukte onderdelen van de archieftoegang.' lists several categories: 172 Kloosters in de provincie Groningen, Kenmerken, Woord vooraf, Inventaris, Bijlagen, and Gevonden archiefstukken. Below this, a section titled 'Gevonden archiefstukken' displays a list of search results. The first result is '41 Akte van uitspraak door de prefect van Groningen en zijn mederechters in een geschil tussen het klooster enerzijds en de ingezetenen van Oostwold en Gorecht anderzijds over het onderhoud van een dam in de Groeve. Met afschrift, 1285'. Below this, a table provides details for the document: Datering: 1285; Omvang: 1 charter en 1 stuk; NB: reg.nr. 13; Naar oorkondenboek: (Regestnummer 13), 8 april 1285 # ; (Regestnummer 29), 25 juli 1343 # ; Oude Orde: Aduard 11; Vindplaats: Groninger Archieven #; Zie ook: Toegang 172, Regest Regest 13 #. At the bottom of the table, it says 'laatste wijziging 21-05-2014'.

Archieven.nl:
beschrijving van het
exemplaar in het
kloosterarchief van
Aduard

Van de oorkonde van 1285 waar het in dit hoofdstuk om draait zijn in totaal vier exemplaren gemaakt. Dat staat in de tekst die we vandaag zullen lezen. Twee daarvan zijn bewaard gebleven. Eén van deze exemplaren was bestemd voor het convent van Aduard, één voor Oosterwolde, één voor heer Snelger van Scharmer en één voor de prefect in Groningen.

Op het bovenstaande plaatje zien we de beschrijving van het exemplaar in het kloosterarchief van Aduard. Het is bij de Groninger Archieven bekend onder toegang 172, inventarisnummer 41. Het exemplaar van het stadsarchief is te vinden in toegang 2100, inventarisnummer 54. Op de website zijn ook afbeeldingen van de voor- en achterzijde van de oorkonde te zien.

De exemplaren voor prefect Egbert en Snelger van Scharmer zijn verloren gegaan. De akte in het Groninger stadsarchief is blijkens de aantekening op de rug van de oorkonde afkomstig uit het archief van het Gorecht.

2 Aduard, Drenterwolde en de Hunze

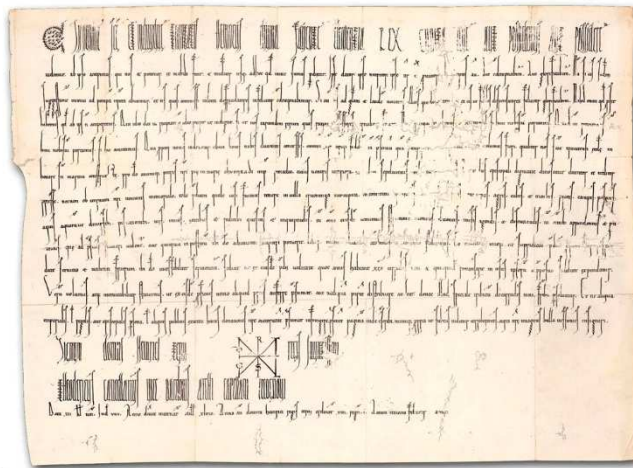
2.1 Een oorkonde uit 1285

2.2 De politieke en geografische achtergrond

2.3 De tekst

2.4 Interpretatie

2.5 Nawerking

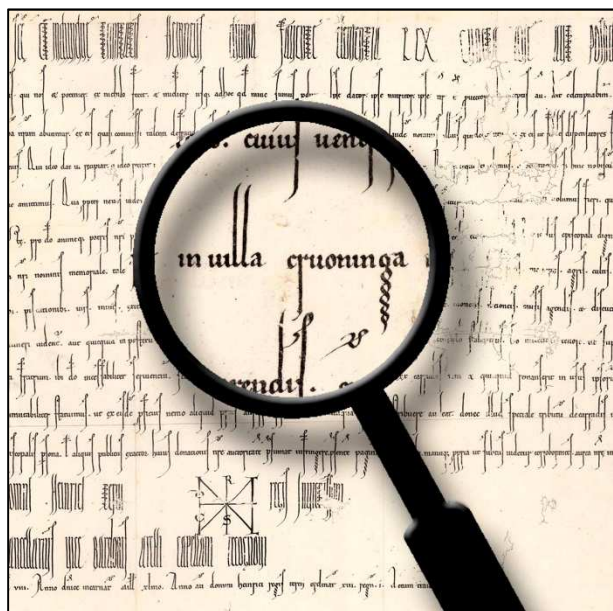
Een schenkingsakte uit 1040

Om de vraag ‘Wat is een prefect?’ te kunnen beantwoorden, moeten we enkele eeuwen terug in de tijd.

In 1040 schonk koning Hendrik III een landgoed in Groningen aan de kerk van Utrecht. Hij deed dit omdat hij zijn greep op dit deel van het Duitse Rijk wilde versterken. Graven en hertogen konden staten binnen de staat stichten doordat ze wettig nageslacht produceerden, kerken (lees: bisschoppen en abten) konden dat niet. Op hen meende de koning meer te kunnen vertrouwen. De schenking van Groningen past in wat men het ‘Rijkskerkensysteem’ noemt.

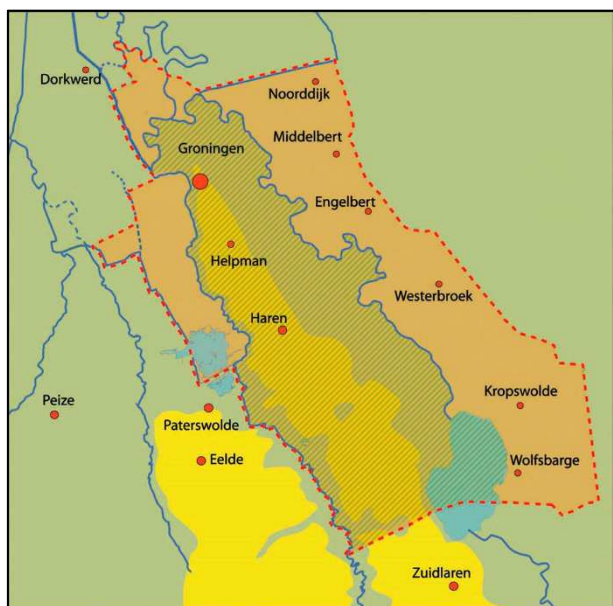
Volgens de tekst van de schenkingsakte lag het geschonken landgoed in de *villa cruoninga*. Het ging bij de schenking van 1040 niet alleen om grond en de daaraan verbonden inkomsten, maar ook (en vooral) over het overheidsgezag in de streek waar het landgoed lag. Daarbij hoorden ook het recht om markt te houden en munten te slaan. De bisschop liet het landgoed beheren door een *villicus* of meier. Die werd op zijn beurt weer geholpen door grote heren uit de buurt (‘borgmannen’ of ridders). In ruil voor de steun die dezen aan de

meier (en dus indirect aan de bisschop) gaven, kregen ze een deel van de inkomsten die verbonden waren aan de schenking van 1040. Hierbij valt te denken aan inkomsten uit het geleiderecht, de wildban en het recht op de woeste grond ('de koning heeft recht op alles wat van niemand is').⁶

In de schenkingsakte van 1040 wordt voor het eerst de *villa cruoniga* genoemd

Ik vermoed dat het recht op de woeste grond van veel grotere betekenis is geweest dan tot dusver werd aangenomen. We zagen eerder dat reeds in de tiende eeuw op grote schaal woeste grond (veen) in cultuur is gebracht. Wellicht heeft de bisschop van Utrecht, steunend op zijn nieuwe bezit in Groningen en met actieve assistentie van de lokale elite, een leidende rol gespeeld in de kolonisatie van het nabij Groningen gelegen woeste land.

Gorecht, Wold en Go, Drenterwolde (Oosterwolde) en Go

We kijken eerst naar het gebied dat bij de schenking van 1040 hoorde.

De rode streepjes op dit plaatje geven de buitengrenzen van het Gorecht aan zoals ze omstreeks 1750 waren. Het ligt echter voor de hand dat het vanuit Groningen beheerste gebied oorspronkelijk veel kleiner is

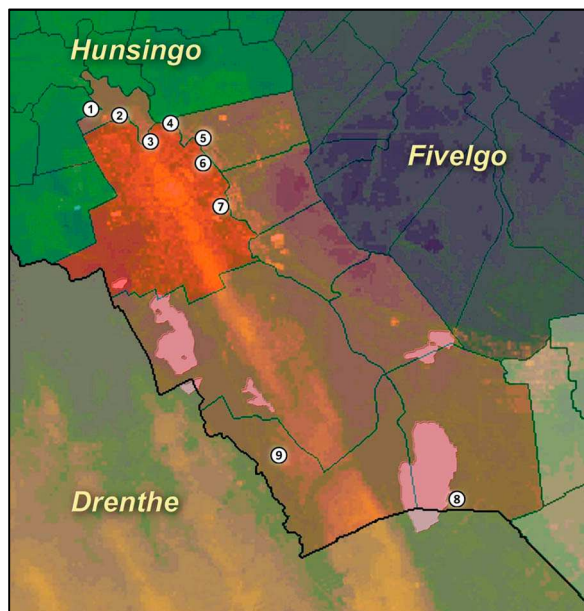
⁶ Zie Jan den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad* (Assen 2007), in het bijzonder hoofdstuk 2: 'Groningens eerste parel. Zes eeuwen Groningen en het Gorecht (1040-1640)'.

2.2 De politieke en geografische achtergrond

geweest. Waarschijnlijk hebben de beide waterlopen – de Drentse A in het westen en de Hunze in het oosten – de natuurlijke grenzen van het ‘oer-Gorecht’ gevormd. Aan gene zijde van deze natuurlijke grenzen lagen woeste en onbewoonde gebieden.

Het koninklijke, sinds 1040 bisschoppelijke, landgoed zelf lag op het noordelijke uiteinde van de Hondsrug. Het centrum ervan bevond zich vermoedelijk in de noordoostelijke hoek van de Groningse binnenstad: het gebied ten noorden en zuiden van de Martinikerk (de Prefectenhof, en de ‘Valkenvlucht’).

We mogen aannemen dat de *villicus* van Groningen zijn best heeft gedaan om het gebied uit te breiden waarover hij namens de kerk van Utrecht de overheidsrechten uitoefende. Het ging daarbij in het bijzonder over de woeste gronden buiten de natuurlijke grenzen, die gevormd werden door Drentse A en Hunze. Maar ook vanuit de aangrenzende Friese streken kon men aanspraak maken op die gebieden.

Burchten bij Groningen

1. 'Zernikeburcht'
2. Huis Selwerd
3. Cortinghuis
4. 'Elba'
5. Ulgersmaburcht
6. Vrydemaburcht
7. Gronenburg
8. Wolfsbarge
9. Huis te Glimmen

In de locatie van de burchten in de buurt van Groningen kunnen we een aanwijzing zien voor het grote belang dat de ontwikkeling van de woeste grond heeft gehad voor de bisschop van Utrecht en degenen die hem in dit gebied vertegenwoordigden. Vrijwel al deze sterkten staan op de rand van het kolonisatie-gebied. Hier was winst te halen door een aandeel te nemen in de ontginning en exploitatie van woeste grond.

Op het kaartje zijn de verschillende administratief-juridische territoria met verschillende transparante kleurvlakken aangegeven. Het geelachtige gebied linksonder is het onder het bisdom Utrecht ressorterende Drenthe; Groningen en de Groninger ‘stadstafel’ zijn meer en minder rood gekleurd, het Friese Hunsingo is groen en het eveneens Friese Fivelgo is paars. Aan de rechterkant is er nog een ongekleurd gebied: dat is het onbewoonde hoogveen waar later de Veenkoloniën zouden ontstaan.

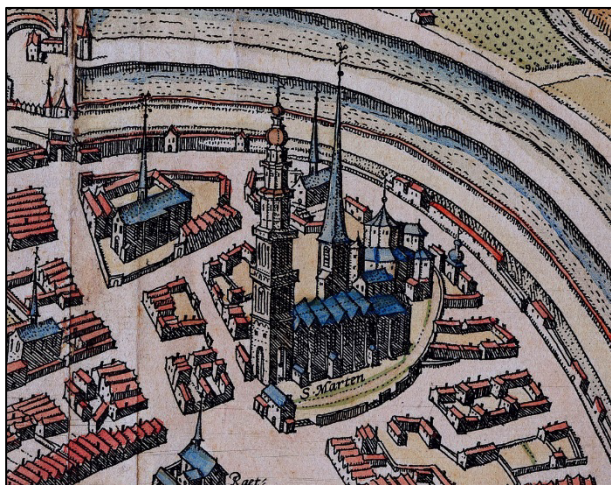
Op het kaartje zijn – van noord naar zuid – de plaatsen aangegeven waar ‘Utrechtse’ steunpunten hebben gestaan of worden vermoed: de ‘Zernikeburcht’ aan de Zernikelaan op het universiteitsterrein Paddepoel, het kasteel Selwerd, het Cortinghuis, een burcht ter plaatse van de latere boerderij ‘Elba’ (waar nu de Groningse woonwijk ‘De Hunze’ ligt), de

Ulgersmaborg, Vrydemaborg en Gronenburg, en tenslotte de sterkten te Wolfsborge en Glimmen.

Door de kolonisatie van woeste grond kon men in contact (en aanvaring!) komen met de Friese burenen, die niet onder het Utrechtse gezag vielen. Er was geen grote landsheer die daar de scepter zwaaide, zeker niet na 1200. Hunsingo en Fivelgo waren 'landgemeenten' die je zou kunnen beschouwen als vrije republiekjes. De Friese bevolking achtte zichzelf vrij. Ze had geen andere heer dan de koning of keizer zelf (de 'Friese Vrijheid'). Hier waren *nobiles* en eigenerfden de baas. Maar ook de geestelijken telden mee. Zeker na de opkomst van de kloosters (vanaf eind twaalfde eeuw) treden ook de abten op als invloedrijke autoriteiten.

Daar waar invloedssferen aan elkaar raakten, trok men rechte grenzen.

Overigens lijkt het erop dat de zuidelijke grens van de prefectuur een tijdlang wat meer naar het noorden heeft gelegen, waarschijnlijk bij de natuurlijke laagte die nu bekend is als de 'Besloten Venen'. Dit gebied ligt ten noordoosten van De Poll en is een c. 400 meter breed doorbraakdal door de Hondsrug. Het dal loopt door tot de Lageweg bij Vogelzang. Het dal vormde de kerspelgrens tussen Haren en Noordlaren.

Sint Maarten en Sint Walburg
Dit plaatje is een uitsnede uit de vogelvluchtplattegrond van Groningen uit de stedenatlas van Braun en Hogenberg uit 1575.

Vóór 1040 waren er al relaties tussen de kerk van Utrecht en Groningen. We mogen aannemen dat de eerste Sint Maartenskerk al vóór 800 door de bisschop van Utrecht is gesticht.

Reeds kort nadat het koninklijke landgoed in Groningen in bezit was gekomen van de Utrechtse kerk, ontstonden er moeilijkheden tussen de eigenaars in Utrecht en de personen die betrokken waren bij het beheer van hun afgelegen bezitting. De details van die conflicten ontgaan ons. Waarschijnlijk heeft de bevolking van Groningen zich weldra eigenares gevoeld van de Sint Maartenskerk.

In elk geval vond bisschop Burchard (1100-1112) het noodzakelijk om in het verre Groningen een indrukwekkend symbool van zijn gezag neer te zetten. Even ten noorden van de Sint

2.2 De politieke en geografische achtergrond

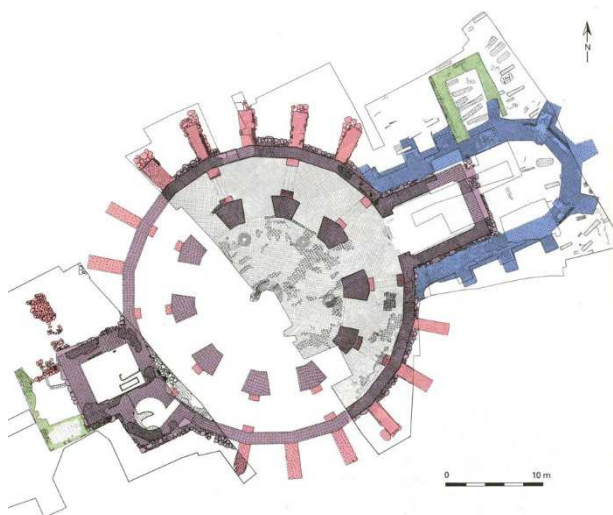
Maartenskerk liet hij een kerkfort bouwen: de Sint Walburgkerk. De archeoloog Jaap Boersma heeft aannemelijk gemaakt dat we dit gebouw als een 'Rijkssymbool' moeten zien.⁷

De onderstaande afbeelding laat zien hoe het noordoostelijke deel van de Groninger binnenstad er volgens stadsarcheoloog Gert Kortekaas omstreeks 1100 kan hebben uitgezien. We kijken vanuit het noordoosten naar het zuidwesten.

Sint Walburg en Sint Maarten volgens Gert Kortekaas

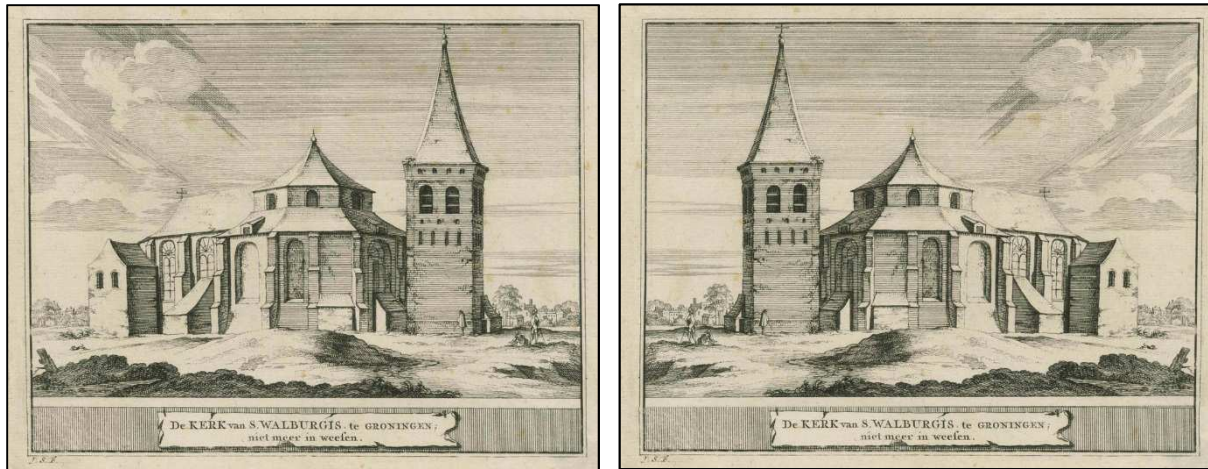
Het imposante 'kerkfort' op de voorgrond is de door bisschop Burchard gebouwde Sint Walburg. Daarachter staat de oudere Sint Maartenskerk: een eenvoudig tufstenen gebouw dat kort na het jaar 900 is opgetrokken ter vervanging van de eerste (houten) Sint Maarten.

Plattegrond van de Sint Walburgkerk te Groningen

⁷ J.W. Boersma, 'De Groninger St. Walburgkerk en haar bouwheer', in: J.W. Boersma e.a., (red.), *Groningen 1040; archeologie en oudste geschiedenis van de stad Groningen* (Bedum 1990) 175-192.

In de jaren 1950-1951, 1957 en 1968 werd archeologisch onderzoek verricht op de plaats waar de middeleeuwse Sint Walburg heeft gestaan.⁸

De Sint Walburg getekend door Roeland Roghman, ets van Jacobus Schijnvoet uit 1711

Het linkerplaatje toont de echte gravure, het rechterplaatje is een *photoshop*-grapje: het is dezelfde gravure, maar dan in spiegelbeeld. Dit om de vergelijking met het onderstaande plaatje van de kerk van Ottmarsheim gemakkelijker te maken. In beide gevallen is aan de oostzijde een koorpartij tegen een fortachtig meerhoekig middengedeelte geplakt en staat aan de westzijde een toren.

De abdijkerk van Ottmarsheim (Elzas)
Foto: Eric Gaba

De abdijkerk in Ottmarsheim heeft een 8-hoekig grondplan en herinnert daardoor aan de keizerlijke kapel in Aken.

Bisschop Burchard moet de abdijkerk van Ottmarsheim hebben gekend. In elk geval vertoont zij een opmerkelijke overeenkomst met de 10-hoekige Sint Walburg in Groningen.

De Walburgkerk diende in de zestiende eeuw niet alleen als godshuis, maar werd veelvuldig gebruikt als vergaderplaats voor de Groninger bevolking. Ten tijde van de belegering van Groningen door prins Maurits en graaf Willem Lodewijk (1594) haalden de stadgers de loden dakbedekking van het gebouw om er kogels van te maken. In 1611 werd het ronde middengedeelte afgebroken, in 1616 gevolgd door de toren. Het restant werd vervolgens in 1627 gesloopt.

⁸ De resultaten zijn gepubliceerd in: A.E. van Giffen en H. Praamstra, *De Groninger St.-Walburg en haar ondergrond*. Verhandelingen KNAW N.R 78 afd. Letterkunde (Amsterdam 1973).

2.2 De politieke en geografische achtergrond

De bouwheer van de Sint Walburgkerk, Burchard van Lechsgemünd, was vóór zijn benoeming tot bisschop van Utrecht (1100) domproost geweest in Straatsburg. Als zodanig wordt hij tussen 1089 en 1097 genoemd. In het tot het diocees Straatsburg behorende plaatsje Ottmarsheim bestond sinds c. 1030 een benedictijner nonnenklooster. De abdijkerk werd in 1049 door paus Leo IX gewijd, waarbij zij de heilige Petrus en Paulus als patroonheiligen kreeg.

De Sint Walburgkerk doet wel denken aan een fort, maar veel indruk maakte dit machtssymbool niet. De Groningers rebelleerden tegen Burchards opvolger, bisschop Godebald (1112-1128), die overigens ook zelf stelling had genomen tegen zijn baas, de keizer van het Duitse Rijk. Een van Godebalds opvolgers, de Fries Hartbert van Berum (1139-1150), begreep dat de meier van zijn landgoed in Groningen niet in staat was om de zaken in de hand te houden. Mogelijk had die meier zelfs, samen met de 'borgmannen', een onafhankelijke houding jegens de bisschop aangenomen.

Bisschop Hartbert meende een methode te hebben gevonden om zijn greep op het afgelegen Groningen te versterken. Hij stelde zijn broer Leffard (Lieuwerd?) aan tot prefect in Groningen, zijn andere broer Ludolf maakte hij kasteelheer ('kastelein') van Coevorden en daarmee tot zijn plaatsvervanger in Drenthe.

Moeten we deze benoemingen als 'nepotisme' beschouwen? Onze enige bron, een kroniekachtig verhaal dat zichzelf '*Quedam Narracio*' noemt, vertelt ons dat de bisschop uit was op 'bevordering' van zijn 'vleselijke broeders'. Ook Ubbo Emmius sprak er schande van. Maar misschien was het de bisschop helemaal niet zozeer te doen om het bevoordelen van zijn broers, maar zag hij deze manoeuvre als de enige mogelijkheid om zijn afgelegen bezittingen in vertrouwde handen te stellen.

Hoe dat ook zij, feit is dat de functies van prefect in Groningen en drost van Drenthe erfelijk in handen van Hartberts familieleden kwamen. Zo leidde deze benoeming in Drenthe en Groningen tot het ontstaan van heerlijkheden en gebeurde precies datgene wat koning Hendrik III een eeuw eerder had willen voorkomen.

De Prefecten-hof komt tevoorschijn

In het voorjaar van 1987 kwamen, kort na de start van de opgavingen aan de voet van de Martinitorren, de overblijfselen van de Prefecten-hof voor de dag op de plaats waar het oude politiebureau had gestaan.

Gedenkstee ter herinnering aan de slag bij Ane (1227)

We weten inmiddels ongeveer wat het antwoord is op de eerste vraag die we ons stelden: 'wat is een prefect?' De functionaris die in de akte van 1285 'prefect' wordt genoemd was de plaatsvervanger van de bisschop in het noordelijkste deel van het bisdom Utrecht.

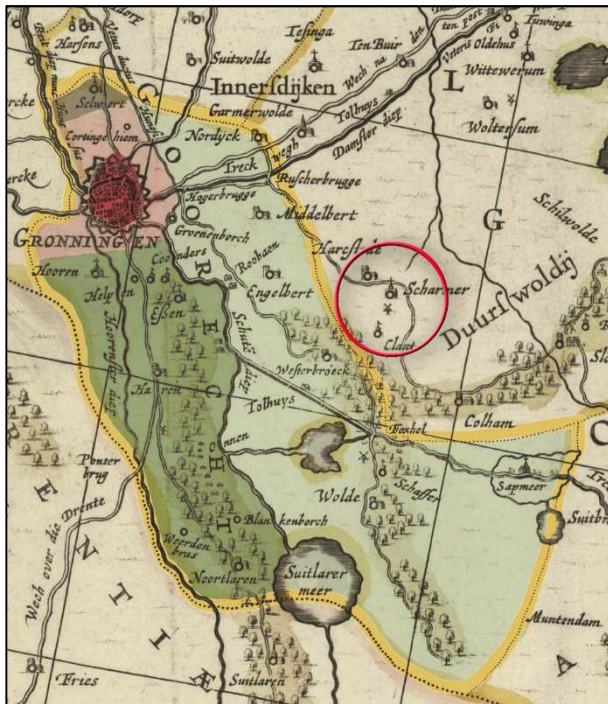
De positieve uitwerking van bisschop Hartberts benoeming van zijn broers tot zijn plaatsvervangers in Groningen en Coevorden was maar van korte duur. De opvolgers van Ludolf als kasteleins van Coevorden rebelleerden tegen Hartberts opvolgers. Ze versloegen de bisschop zelfs vernietigend in het moeras bij Ane (1227), een kilometer of acht ten zuidwesten van Coevorden. De Groningse prefecten bleven de bisschop van Utrecht trouw, maar kregen het daardoor juist aan de stok met hun Drentse burens.

Bovendien braken er gevaarlijke twisten uit tussen de Groningse prefecten en hun aanhangers aan de ene kant, en hun Friese burens aan de andere kant. Over de aard van de conflicten weten we weinig, maar er is reden om te vermoeden dat de 'Utrechtse partij' in Groningen op een voor de Ommelander Friezen onaanvaardbare manier probeerde munt te slaan uit het feit dat Groningen voor de wijde omtrek de meest voor de hand liggende marktplaats was. Misschien leidde ook de kolonisatie van het land rondom Groningen tot conflicten met de Friese burens.

Het ongenoegen werd zo heftig, dat de Hunsingoërs en Fivelgoërs halverwege de dertiende eeuw hun onderlinge strijd staakten en zich samen, geholpen door de Oldambtsters, op Groningen stortten. In 1251 veroverden ze de stad en verjoegen de prefect. Vanaf dat moment regelden de inwoners van de stad hun eigen zaken en konden de Friezen in Groningen handel drijven zonder daarbij gehinderd te worden door de prefect en zijn ridders.

2.2 De politieke en geografische achtergrond

Ook al had de prefect geen zeggenschap meer over de stad Groningen en de Stadstafel,⁹ hij bleef wel de baas in het Gorecht of 'Gericht van Selwerd'.

Het Gorecht of Gericht van Selwerd ('Go en Wold');
Scharmer in de rode cirkel

Hier zien we een kaartje van het Gorecht of Gericht van Selwerd uit de zeventiende eeuw, waarop de grens van het district is aangegeven met een gele lijn. De onderdelen van het Gorecht hebben verschillende kleuren.

- in het uiterste noorden ligt het kleine landje Selwerd; het is hier aangegeven met een wat onbestemde donkere kleur;
- het rozerood gekleurde gebied ten zuiden van Selwerd is de 'Stadstafel' met daarbinnen de stad Groningen, omringd door het nieuwe bolwerk dat in het eerste kwart van de zeventiende eeuw is aangelegd;
- op de Hondsrug ligt, donkergroen gekleurd, Go;
- ten oosten van de Hunze zien we een gebied dat Drenterwolde, Oosterwolde of kortweg Wold (lichtgroen) genoemd wordt.

Ten westen van Drentse A ligt slechts een smalle strook die ook bij het Gorecht hoorde (Onland, Onlandse Dijk). Misschien heeft dit gebied ooit *Westerwolde* geheten, omdat het beschouwd kan worden als de tegenhanger van *Oosterwolde*, dat later meestal 'Drenterwolde' werd genoemd.

De zuidoostelijke hoek van het Gorecht was tot het begin van de zeventiende eeuw 'woest en ledig', maar de nederzettingen Noorddijk, Engelbert, Middelbert, Westerbroek, Kropswolde en Wolfsbarghe zijn oud. Ze zijn wellicht al in de elfde eeuw gesticht.

⁹ Het buiten de stadsmuren van Groningen gelegen gebied waar het Groninger stadsrecht gold.

De rode ring om Scharmer heeft te maken met Snelger van Scharmer die in de kopnoot in het Oorkondenboek wordt vermeld. Wie was deze Snelger van Scharmer en wat kan hij te maken hebben gehad met het conflict tussen Aduard en Drenterwolde dat in 1285 speelde?

In de kroniek van Wittewierum wordt in 1267 en 1271 een 'Snelgerus van Skiramere' genoemd. Dit moet dezelfde persoon zijn als degene die in onze tekst samen met de prefecten van Groningen optreedt als scheidsrechter in het geschil tussen Oosterwolde en Aduard. In dezelfde kroniek worden in 1295 nog Aylwardus en Eyso Snelgra genoemd, die optreden als rechters en aanvoerders in de strijd. Dit zijn blijkbaar zonen van Snelger van Scharmer.

Aylwardus en waarschijnlijk ook zijn vader Snelger waren leenmannen van de graaf van Bentheim. Dat is vreemd, want feodale verhoudingen kwamen in de Ommelanden – en zeker in die tijd – nauwelijks voor. De bemoeienis van de graaf van Bentheim met Fivelgo was ook bepaald niet gering. In 1323 beleende graaf Johan van Bentheim Snelgers kleinzoon Eyso met de rechtsmacht in Scharmer, Slochteren, Kolham, Woltersum en Wittewierum.

De middeleeuwse kerk van Scharmer op een aquarel van Jan Ensing

Over de plaats waar de borg van Snelger van Skiramere stond wordt verschillend gedacht. Mogelijk heeft het zogeheten 'Huis te Scharmer' op korte afstand ten westen van de in 1824 wegens bouwvalligheid afgebroken kerk van Scharmer gestaan. In elk geval is duidelijk dat Snelger van Scharmer niet de eerste de beste 'leek' was.

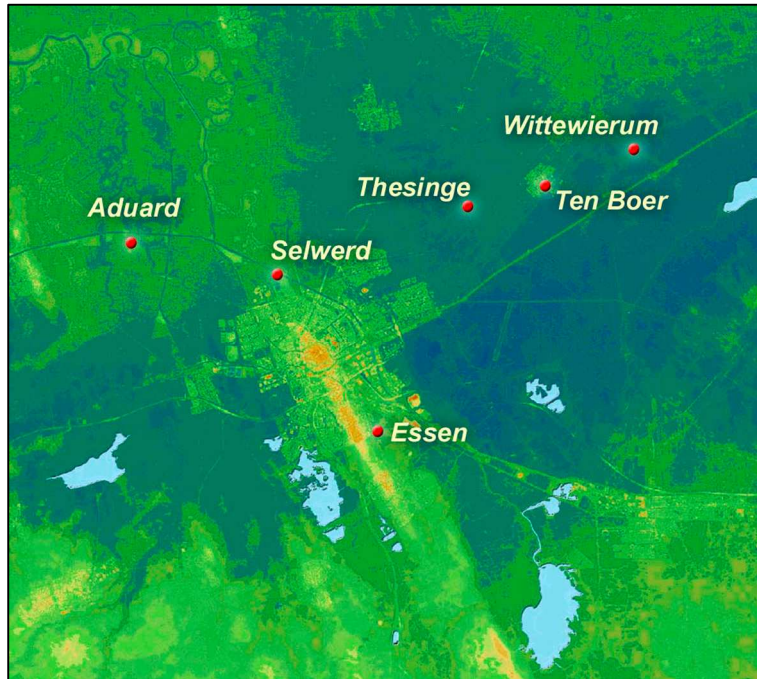
De samenstelling van het college van arbiters dat in 1285 uitspraak deed, lijkt enigszins vreemd. De prefect is de baas van Oosterwolde, maar een relatie tussen Snelger en de andere partij, de abdij te Aduard, lijkt er niet te bestaan.

De derde vraag die we naar aanleiding van de kopnoot bij de akte van 1285 stelden, betrof de plaats waar we 'de Growe' zouden moeten zoeken. Aanstands zullen we aan de hand van

2.2 De politieke en geografische achtergrond

de tekst van de akte zien dat de Groeve bij Zuidlaren moet zijn bedoeld.

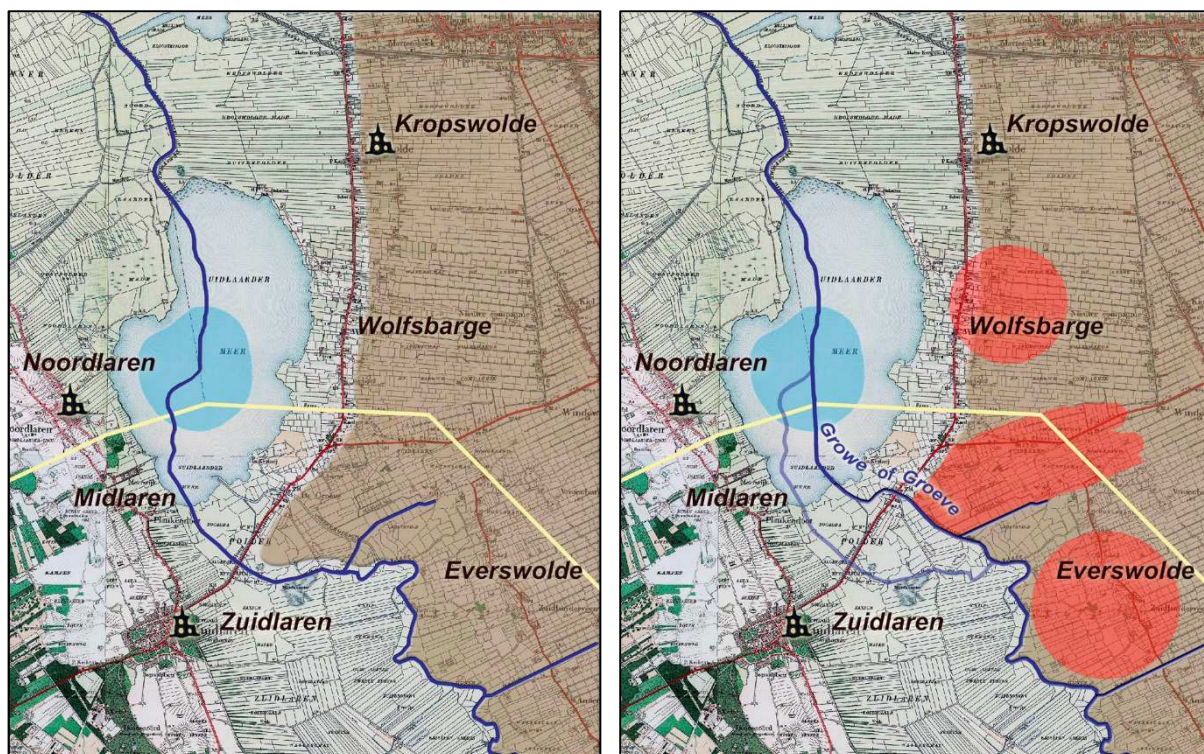
De vierde vraag ging over de relatie tussen Aduard en 'de Growe'. Wat kan het klooster te Aduard te maken hebben gehad met een in het uiterste noorden van Drenthe gelegen kanaal? Alvorens op die vraag in te gaan kijken we even naar de zes oudste kloosters die in de nabijheid van Groningen hebben gestaan.

Kloosters bij Groningen, ingetekend op de hoogtekkaart

- Aduard en Essen horen bij de cisterciënser orde. Aduard dateert van 1192, het nonnenklooster Essen is in 1215 (?) vanuit Aduard gesticht.
- Selwerd, Thesinge en Ten Boer behoren tot de benedictijner orde. Mogelijk is Thesinge het oudst (tussen 1183 en 1198), Selwerd is waarschijnlijk tussen 1207 en 1217 gesticht en Ten Boer is vermoedelijk het jongste klooster. Thesinge en Ten Boer zijn in de vijftiende eeuw samengevoegd.
- Het zesde klooster is het praemonstratenser klooster Bloemhof (*Floridus Hortus*) te Wittewierum, gesticht in 1213.

De ligging van de kloosters is opmerkelijk: Aduard en Selwerd – we zullen dat in de loop van deze serie nog duidelijker zien – liggen op 'schiereilanden', Thesinge, Ten Boer en Wittewierum op bultjes temidden van veengebieden. Essen ligt op de oostelijke helling van de Hondsrug en grenst eveneens aan veengrond. Het lijkt erop dat deze kloosters gesticht zijn op plekken waar land te winnen was.

Het Zuidlaardermeer met omgeving

Het Zuidlaardermeer had in de dertiende eeuw nog niet de huidige omvang. Een blauwe vlek geeft aan hoe het 'Noordlaardermeer' van toen er kan hebben uitgezien. Op het linkerkaartje is de oude loop van de Hunze ingetekend, met de Prumesleke, een veenstroompje dat tussen Wolfsbarga en Everswolde vanuit het oosten in de Hunze uitkwam.

Op het rechterkaartje zien we de Groeve of Groeve waarlangs het water van de Hunze ten oosten van de oorspronkelijke rivier noordwaarts stroomde. De rode vlakken geven het grondbezit van het klooster Aduard aan. Waar het precies lag en hoe de uitgestrektheid ervan was is niet helemaal duidelijk.

In het gebied bevinden zich drie kerspelen: Noordlaren, Zuidlaren en Kropswolde. Er stonden kapellen in Wolfsbarga en Everswolde.

De blauwe lijn ten zuiden van Everswolde is de Hilligjessloot, de grens tussen de marken van Zuidlaren in het noorden en die van Annen in het zuiden.

Dan de vraag naar de betekenis die de Groeve bij Zuidlaren omstreeks 1285 voor Aduard kan hebben gehad.

Er zijn enkele gegevens die, de een duidelijker dan de andere, erop wijzen dat het cisterciënserklooster in Aduard in de omgeving van Zuidlaren belangen heeft gehad:

- In 1250 gaf de bisschop van Utrecht aan Aduard (dat in het bisdom Münster ligt!) het recht om in en door het Sticht onbelemmerd goederen te vervoeren en handelsactiviteit te plegen. Expliciet wordt het vervoer van hout en turf genoemd.¹⁰

¹⁰ GrA T2-1 regist nr. 15 (OGD I 114).

2.2 De politieke en geografische achtergrond

- In 1262 kocht abt Geiko van Aduard van de markegenoten van Zuidlaren 28 waardelen ('weren') in het veen ten oosten van de Hunze (Zuidlaarderveen). Volgens de betreffende akte lag dit land tussen de Gronesbeke en de Prumesleke.¹¹
- In 1264 preciseerden Aduard en Zuidlaren enkele punten uit de transactie van 1262. De partijen stelden vast dat de aankoop van 1262 betrekking had op land in Everswolde ten noorden van de *grangia* of uithof die het klooster daar bezat. Over de rivier de Hunze werd afgesproken dat de visserij gemeenschappelijk zou zijn en dat de afloop van het water naar het *Northlara mare* (nu Zuidlaardermeer) niet zou worden belemmerd. Aduard kreeg ook het recht om een weg aan te leggen in de richting van Wolfsbargo. De ondergrond van het veen tussen de Prumesleke en de marke Midlaren kreeg Aduard van de Zuidlaarders cadeau vanwege het feit dat het klooster hen 'vroeger' had geholpen door hun een kelk en bakstenen voor hun kerk te schenken.¹²

Het laatste punt herinnert waarschijnlijk aan de schade die het kerspel Zuidlaren in 1232 had geleden, toen de opstandige Drenten in oorlog waren met de Groninger ridders die de bisschop trouw waren gebleven. Bij die gelegenheid zou de kelk zijn onvreemd en de dorpskerk van Zuidlaren verwoest.

Als dit klopt, wordt het aannemelijk dat Aduard in 1262 al geruime tijd belangen had in de buurt van Zuidlaren. Het ligt voor de hand daarbij in de eerste plaats te denken aan de brandstof die uit dit gebied kon worden gehaald, maar het valt ook niet uit te sluiten dat de kloosterlingen op de veengrond ten oosten van de Hunze graan hebben verbouwd.

We weten verder dat er in 1263 een kapel stond in Everswolde (*Hortus Sancti Bernardi*, 'de tuin van Sint Bernard') en in 1282 of 1283 blijkt er ook te Wolfsbargo een kapel te zijn. Daarbij hoorde ook een begraafplaats. Het gaat hier om een afsplitsing van het kerspel Noordlaren. De 'buren' van Wolfsbargo waren kolonisten van Aduard. Zou de afsplitsing nodig zijn geworden doordat het zich uitbreidende Zuidlaardermeer de verbinding tussen Noordlaren en Wolfsbargo had verbroken? Zoals we zagen heette dit meer in de oorkonde van 1264 *Northlara mare* ('Meer van Noordlaren'); het werd toen een *stagnum* ('stilstaande plas') genoemd. Wellicht is de omvang van de kleine Noordlaarder plas in deze jaren aanzienlijk toegenomen door twee factoren: (1) de toegenomen stuwning vanuit zee die het gevolg was van de aanleg van dijken langs de benedenloop van de Hunze en andere zeearmen, en (2) de toestroom van bovenwater dat als gevolg van het afgraven van de turf bij Zuidlaren versneld loskwam.

Ten zuiden van Everswolde en de Gronesbeke – in de marke Annen – lag het veen van het Heilige Geest Gasthuis in Groningen. De grens tussen de marken van Zuidlaren en Annen werd gevormd door de *Hilligjessloot*.

¹¹ GrA T172-50 reg. nr. 8 (OGD I 131).

¹² GrA T172-50 reg. nr. 9 (OGD I 135). Groenendijk en Van der Sanden vergissen zich wanneer ze denken dat de Prumesleke geïdentificeerd kan worden als het waterloopje dat vanuit het oosten ter plaatse van de latere grens tussen het Gorecht en Drenthe in het Zuidlaardermeer uitkomt. Uit de tekst van deze oorkonde blijkt dat er nog veen ligt tussen de Prumesleke en de landschapsgrens. Anders gezegd: de Prumesleke vormt niet de landschapsgrens (H.A. Groenendijk en W.A.B. van der Sanden, 'Een verdrinken weg in het Zuidlaardermeer. Verslag van een ongewoon onderzoek', in: *Drentse Volksalmanak* 2007, 131-187, hier 172).

Mogelijk is de in de tekst van 1285 genoemde *Growe* of *Groeve* een kunstmatige watergang vanuit het veen bij Everswolde. De oude loop van de Hunze lag verder naar het westen en was verland. Om die reden zou men genoodzaakt zijn geweest een nieuwe watergang te graven.

Het kan ook zijn dat men met het graven van de *Groeve* een poging heeft gedaan om de wateroverlast als gevolg van de zojuist genoemde factoren te bestrijden. Door het afgraven van het veen gaat de sponswerking ervan verloren en loopt het hemelwater veel onregelmatiger af dan voorheen het geval was. Daardoor raakten de weilanden tussen Zuidlaren en de oude loop van de Hunze onbruikbaar.

De Groeve

Het toponiem 'De Groeve' komt in onze streken vaker voor. Het kanaal tussen het Schildmeer en Appingedam heet zo, ten oosten van Lettelbert, tussen het Leekstermeer en de Gave bij Oostwold, is er een boerderij die 'De Groeve' heet en tussen Garsthuizen en Zeerijp ligt nog een buurtschap die ook 'De Groeve' genoemd wordt.

Sommigen denken dat de '*Geraldswere*' die in ons stuk wordt genoemd, geïdentificeerd kan worden met Garrelsweer. Op grond daarvan zou men kunnen vermoeden dat we ook de *Groeve* in die richting zouden moeten zoeken. Te denken valt dan aan de *Groeve* bij Appingedam.

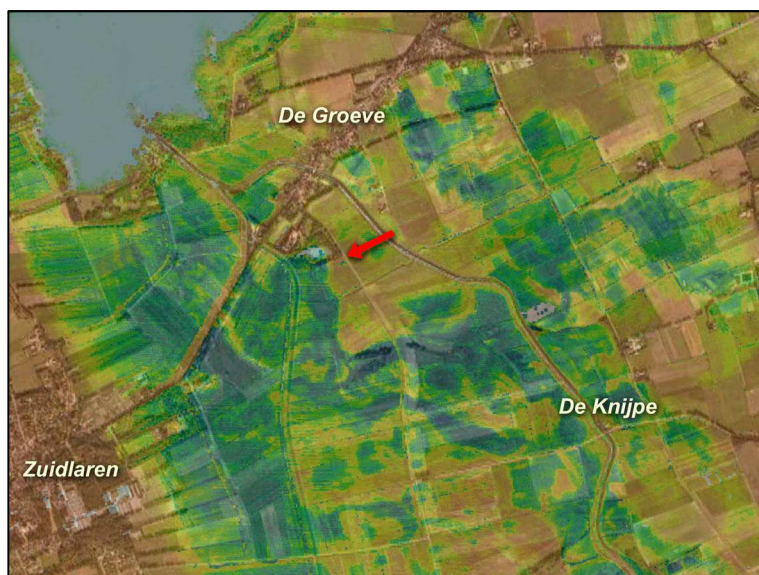
Maar op grond van de eerder genoemde gegevens en de aanwijzingen in onze tekst zelf ligt het veel meer voor de hand om aan de huidige Oostermoerse Vaart te denken.

2.2 De politieke en geografische achtergrond

De ondergrond van het veen is niet vlak

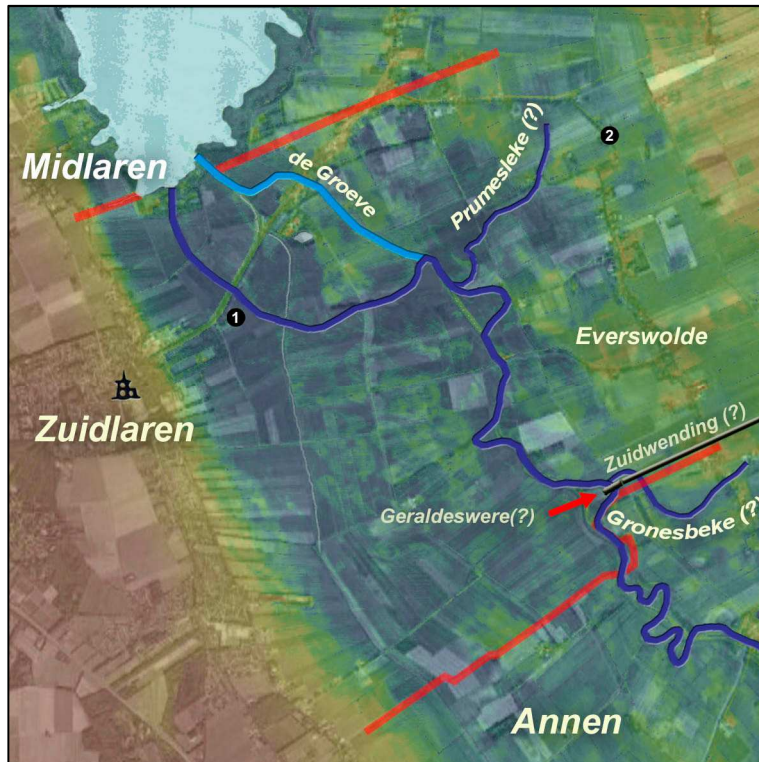
Tussen 'De Dijk' (de weg die c. 100 meter ten oosten van het 'bebouwde-kom-bord' van De Groeve' vanaf de Hunzeweg naar het zuiden aftakt) en de Hondsrug is de ondergrond van het veen niet echt vlak. Op de foto komt het helaas niet zo duidelijk uit, maar zo'n 50 meter ten westen van De Dijk daalt het maaiveld over een korte afstand van 1,92 naar 0,19 m +NAP. Daar moet ooit de Hunze hebben gelopen.

Berg en dal' tussen Zuidlaren,
De Groeve en De Knijpe

Het pijltje wijst naar de plek waar de
vorige foto is genomen.

Dank zij AHN-gegevens kunnen we kleine niveauverschillen laten zien die in het veld nauwelijks zijn waar te nemen. Ook sporen van verdwenen waterlopen zijn herkenbaar.

De Hunze ten oosten van Zuidlaren

1. Burgvoort
2. Vossenburg

Van enkele oude waterlopen zijn de sporen blauw aangezet. Nog altijd herinneren veldnamen in hetzelfde gebied aan verdwenen watergangen: 'Oude diep', 'Tusschenwater', 'Achter 't water'.

Markegrenzen zijn aangegeven met rode lijnen.

De rode pijl wijst naar de plek waar ik de *Geraldswere* uit de akte van 1285 vermoed.

De in die akte genoemde *Zuidwending* is vermoedelijk langs de latere Hilligjessloot gelegd.

Hoe de zaak precies in elkaar heeft gezeten kan ik niet zeggen. Uit de akten van 1262 en 1264 blijkt dat een deel van de markegronden ten oosten van de Hunze reeds verdeeld was. Aduard kreeg toen alleen de onverdeelde markegronden tussen de Gronesbeke en de Prumesleke. Daarvan werd gezegd dat ze ten noorden van de *grangia* (het kloostervoorwerk) te Everswolde lagen. Aduard bezat dus al een uithof in het veen ten oosten van de Hunze.

Voor de locatie van het Aduarder grondbezit verwijs ik naar hetgeen B. van Heuveln in 1984 schreef: 'De Gronesbeke wordt wel vereenzelvigd met de huidige Hilligjessloot, de markescheiding van Zuidlaren met Annen. Dit "hillige" slaat op eigendom van het Heiligegeest-gasthuis uit de stad Groningen, dat hier later ook venen verwierf. De Prumesleke lag waarschijnlijk ongeveer in de as van Burgvoort bij Zuidlaren naar de noordelijke boerderij de Vosseburg.'¹³

Nu moeten we ons afvragen hoe de turf die bij Everswolde (en Wolfsbarge) werd gestoken, Aduard bereikte.

¹³ B. van Heuveln, 'Verveningen', in: *Het Drentse Landschap* (Zutphen-Assen 1984) 102 evv. Burgvoort ligt op GPS 53.100596, 6.702849, De Vossenburg op GPS 53.114663, 6.746189.

2.2 De politieke en geografische achtergrond

De bisschop van Utrecht verleent Aduard
vrijheid van handel en vervoer in zijn dioceses
(1250)

*Regest of samenvatting van de hiernaast
afgebeelde akte:*

*Henricus, elect van Utrecht, schrijft aan de
pastoor van Anloo, dat hij abt en convent van
Aduard verlof heeft gegeven om in al zijn
landen, inzonderheid te Groningen, handel te
drijven (20 oktober 1250).*

Niet alle turf die in of bij Everswolde werd gewonnen, zal naar Aduard zijn gevoerd. Een deel ervan zal verstookt zijn in steenovens op de oeverwallen van de Hunze. Maar waarschijnlijk kwam een deel van de turf wel degelijk in Aduard terecht. Zeker ten tijde van de bouw van de grote kloosterkerk (1240-1263) was er natuurlijk een grote behoefte aan bakstenen. Bovendien moesten de stenen die ergens aan de rivier werden gebakken, op de een of andere manier naar Aduard worden gebracht. Het ligt niet voor de hand dat turf en stenen over de weg naar Aduard werden vervoerd. Transport over land is en was relatief duur, er kan per wagen niet veel mee, de af te leggen afstand tussen Everswolde en Aduard is groot en de landwegen waren een groot deel van het jaar onbruikbaar. Voor het goederenvervoer werd dus vooral gebruik gemaakt van waterwegen. Het ligt voor de hand dat de monniken van Aduard dezelfde route hebben bevaren die ook door de inwoners van Groningen werd benut: de rivier de Hunze.

Voor het Ommelander klooster dat in het bisdom Münster lag betekent dit dat men door Utrechts gebied moest en langs de stad Groningen.

Zegel van Hendrik van Vianden, bisschop van Utrecht (1249-1267)

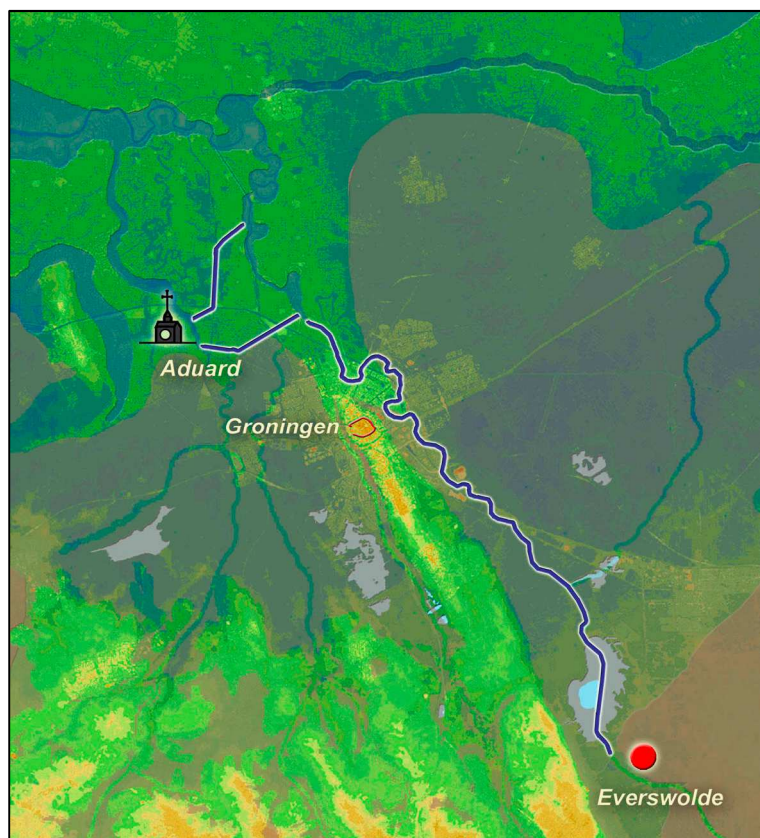
Hendrik van Vianden was in 1250 '*episcopus electus*'. Dat wil zeggen dat hij door de kapittelheren tot bisschop was gekozen, maar nog niet als zodanig was gewijd. Hendrik ontving zijn wijding pas in 1251.

De oorkonde uit 1250 waarvan we zojuist het regeest zagen is een van de oudste stukken in de Groninger Archieven. Uit de tekst blijkt het volgende:

- Aduard heeft om dit privilege gevraagd.
- Het privilege betreft de vrijheid om handel te drijven in Utrechts gebied, in het bijzonder dat van Groningen en het stedelijke gebied (de stadstafel).
- De 'yconomi' (letterlijk: 'huishouders') van Aduard mogen vrijelijk hout en turf met alle mogelijke transportmiddelen vervoeren, en ook hun vee door Drenthe en alle Utrechtse gebieden drijven, zonder hinder van de stedelijke of andere gewoonte, maar met inachtneming van het bisschoppelijke recht.

De laatste bepaling doet vermoeden dat de stad Groningen al een soort stapelrecht claimt!

Dit privilege zou ook iets te maken kunnen hebben met Aduards bezittingen in Ter Heijl (ten noorden van Roden), dat dus ook in het bisdom Utrecht gelegen was.¹⁴ De bepaling dat het privilege speciaal van kracht is voor Groningen en het bij de stad behorende gebied en dat er vrijdom van een 'municipale gewoonte' wordt gegarandeerd, wijst erop dat het in het bijzonder moet zijn gegaan om transport door of langs de stad Groningen.

Hoe kwam de turf van Everswolde naar Aduard?

¹⁴ J.A. (Hans) Mol, 'Bezitsverwerving en goederenbeheer van de abdij van Aduard', in: Jaap van Moolenbroek en J.A. (Hans) Mol (red.), *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Hilversum-Leeuwarden 2010) Middeleeuwse studies en bronnen CXXI, 187-188.

2.2 De politieke en geografische achtergrond

Waarschijnlijk werden de turfpramen geboomd en/of getrokken. Het is niet handig om met deze bootjes over een open zeearm als de Hunze helemaal tot voorbij Winsum en zelfs Feerwerd en Ezinge te varen om dan door een andere open zeearm, de Kliefsloot tussen Ezinge en Saaksum, weer stroomopwaarts te varen.

Het ligt meer voor de hand dat men veel zuidelijker een doorsteek in westelijke richting heeft gevonden of gemaakt.

De eerste mogelijkheid daarvoor bestond pas in de Paddepoel, een streek ten noorden van de stad Groningen, vanwaar men via Dorkwerd naar Aduard kon komen. Later kan deze route zijn vervangen door het kanaliseren van een natuurlijke waterloop tussen Fransum en Oostum. Ik kom hierop later terug, en wel in verband met de ontstaansgeschiedenis van het Aduarderdiep.¹⁵

We zijn nu zover dat we de tekst van de oorkonde kunnen bekijken.

¹⁵ Zie G&DW 5 *Tussen Aduard en Drentse A (13^e en 14^e eeuw)*. hoofdstuk 5.4 , 'Nieuwe werken onder regie van Aduard'.

2 Aduard, Drenterwolde en de Hunze

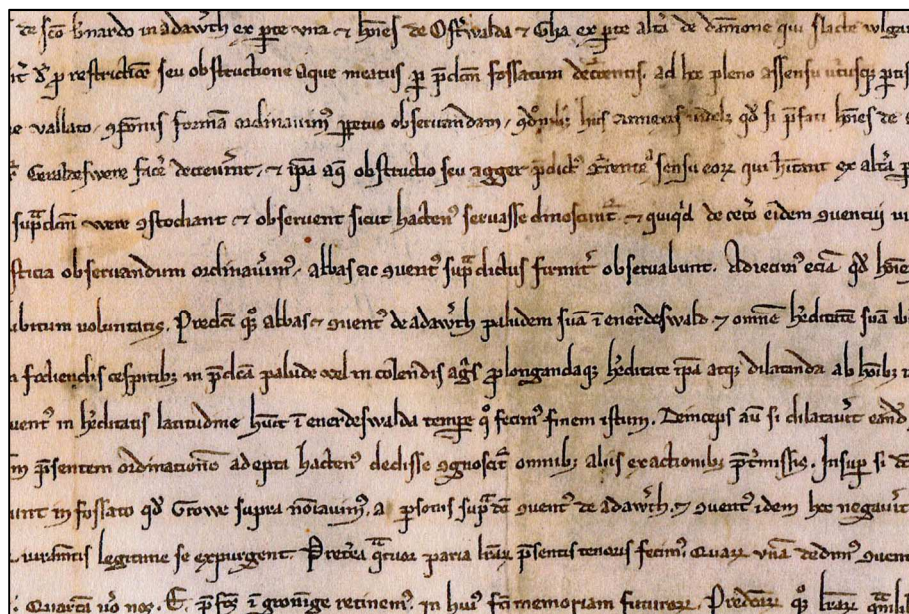
2.1 Een oorkonde uit 1285

2.2 De politieke en geografische achtergrond

2.3 De tekst

2.4 Interpretatie

2.5 Nawerking

Uitsnede uit de oorkonde van 8 april 1285

Officiële akten als deze werden opgemaakt volgens een bepaalde, vaststaande indeling. Die opzet en de daarbij horende standaard-frasen en formele kenmerken droegen bij aan de betrouwbaarheid van het stuk.

Eerst komt het zogenaamde 'beginprotocol' met de *intitulatio*, *salutatio* en *praeambule*, waarin de personen zich voorstellen die de oorkonde uitvaardigen ('de oorkonders': prefect Egbert van Groningen, zijn zoon Adolf, ridder Otto van Groningen en Snelger van Scharmer), de lezers worden begroet en mededeling wordt gedaan van het motief voor het uitvaardigen van de oorkonde.

Daarna volgt de *dispositio* waarin de rechtshandeling wordt omschreven. Dat is de eigenlijke kern van de akte.

De akte eindigt met het zogenaamde 'slotprotocol', bestaande uit *corroboratio* ('bekrachtiging') en *sigillatio* ('bezegeling').

Hier volgt een vertaling van de oorspronkelijk in het Latijn gestelde tekst met enig commentaar.

OGD I 168 (8 april 1285)¹⁶

Akte van uitspraak door de prefect van Groningen en zijn mederechters in een geschil tussen het klooster Aduard enerzijds en de ingezetenen van Oostwold en Gorecht anderzijds over het onderhoud van een dam in de Groeve. Met afschrift, 1285.

- [1] Egbert, prefect in Groningen, en Adolf, zijn zoon, Otto, ridder van Groningen, en Snelger, leek van Scharmer, wensen allen die deze oorkonde zullen zien heil in de Zoon van de glorierijke Maagd.
- [2] De waarheidsgetrouwe rede leert ons dat daden die het waard zijn herinnerd te worden, door middel van bezegelde teksten ongeschonden bewaard blijven, zodat ze niet in vergetelheid geraken en daardoor ontkomen aan de herinnering van het nageslacht.
- Egbert en Adolf hadden sinds c. 1250 niets meer te vertellen in de stad Groningen, maar waren nog wel de baas in het Gorecht. Ze zullen als arbiters door Go en Wold zijn aangezocht. Het vermoeden ligt dan voor de hand dat Snelger van Scharmer door Aduard is gevraagd om als arbiter op te treden. Snelger van Scharmer was waarschijnlijk een leenman van de graaf van Bentheim. Het graafschap Bentheim was door toedoen van de eerder genoemde bisschop Hartbert van Bierum in de Utrechtse sfeer gekomen. In 1227 was de graaf van Bentheim een van de edelen die samen met bisschop Otto van Lippe tegen de opstandige Drenten ten strijde trok.
- [3] Derhalve verklaren wij door de inhoud van deze oorkonde, dat wij met betrekking tot de kwestie en het meningsverschil, ontstaan tussen de abt en het convent van Sint Bernardus in Aduard aan de ene kant, en de mensen van Oosterwolde en Go aan de andere kant,
- Oosterwolde of Drenterwolde is het (lage) deel van de prefectuur (het Gorecht of Gericht van Selwerd), dat ten oosten van de Hunze lag. Go is het hoog op de Hondsrug gelegen deel van de prefectuur.
- [4] over een dam, in de volkstaal *slachte* genoemd, die gemaakt is door de mensen van Oosterwolde en Go, in het kanaal dat gemeenlijk *Grove* wordt genoemd, met het doel de stroom van het water dat door het genoemde kanaal loopt te hinderen of op te houden, met volledige instemming van beide partijen, waarbij de instemming of de scheidsrechterlijke uitspraak op 100 mark sterling is gewaardeerd, een compromisregeling hebben vastgesteld die eeuwig in acht moet worden genomen, op de hierbij gevoegde voorwaarden.

¹⁶ Een transcriptie van de Latijnse tekst vindt men behalve in het Oorkondenboek van Groningen en Drenthe en op de website van Cartago hierachter in de bijlage.

De mark sterling is een Engelse munt die in de dertiende eeuw vaak wordt genoemd als ijkpunt voor de waarde van geld. In het stadsarchief van Groningen berust een oorkonde uit 1254 waarbij de Engelse koning aan de Groningers voorrechten toekent in Engelse havens.¹⁷ De handel met Engeland was in deze periode van groot belang.

Partijen hebben (vooraf!) beloofd zich aan de uitspraak van de arbiters te zullen houden, en zichzelf daarbij een dwangsom opgelegd van 100 mark sterling.

- [5] Namelijk dat, als de mensen van Oosterwolde en Go zullen besluiten tot het maken van een dijk of waterkering, die in de volkstaal *zuidwending*^a genoemd wordt, vanaf de plaats die *Geraldswere*^b heet, en wanneer die kering of dijk met instemming van degenen die aan de andere kant van Geraldswere wonen, aan de zuidzijde dus, gevestigd zal kunnen worden, dan zullen de abt en het convent van Aduard die *were*^c bewaken en behouden, zoals ze die tot dusver hebben behouden, en genoemde abt en convent zullen, nadat de genoemde dijk of waterkering op vreedzame wijze zal zijn gevestigd, getrouw de bevelen opvolgen die wij op grond van het recht noodzakelijk achten^d.

- a Een *zuidwending* is een waterkering aan de zijkant van een polder. Hij bestaat meestal uit een combinatie van een lage dijk met sloten ter weerszijden en staat vaak haaks op een rivier. De bedoeling ervan is water uit de polder te houden dat via naburig land binnen zou kunnen komen, bijvoorbeeld door een dijkdoorbraak bij de bureu.
- b Er zijn geen bronnen die duidelijk maken waar de *Geraldswere* precies lag.
- c We weten ook niet met zekerheid wat het woord 'were' hier betekent. Een *weer* is – onder meer – een waterkering, een landmaat in ontginningsgebied, maar ook een *viskenij*, *visstal* of visvijver. In de laatste gevallen is sprake van betekenisoverdracht. Het ontgonnen stuk land was omgeven door waterkeringen en een viskenij was gecreëerd door het maken van een stuw ('weer') in een stroom. Boven de weer vormde zich een plas waarin ook in droge tijden vissen konden worden gehouden.
- d De scheidsrechters willen ook later nog een vinger in de pap houden. Ze voorzien dat er na het realiseren van de zuidwending bij Geraldswere nog dingen zouden moeten worden geregeld, en bepalen dat Aduard de bevelen zal moeten opvolgen die zij dan voor nodig en rechtvaardig zullen houden.

- [6] We hebben daaraan toegevoegd, dat de mensen van Oosterwolde en Go die *slachte* of dam mogen behouden zoals ze willen.

De arbiters leggen geen verband tussen deze bepaling en de vorige en staat dus op zichzelf. Het is dus niet zo dat de dam in de Groeve mag blijven bestaan op voorwaarde dat de inwoners van Go en Wold erin slagen om – met instemming van de zuidelijke bureu – een zuidwending te bouwen bij *Geraldswere*.

- [7] Abt en convent van Aduard zullen ook hun moeras in Everswolde en al het onroerende goed dat zij daar hebben liggen vrijelijk voor hun eigen nut mogen bewerken, op de manier die hun het beste uitkomt, zodanig dat de genoemde mensen hen op geen enkele manier mogen hinderen bij het graven van turven in het genoemde moeras of in het bewerken van akkers en het verlengen en verbreden van het grondbezit.

Tegenover het onder 6 aan Drenterwolde en Go vergunde staat dat de Aduarders door kunnen gaan met het afgraven van de turf en het in cultuur brengen van het land ten oosten van de Hunze, hetgeen vermoedelijk in strijd was met de wens van de Gorechters. Die vreesden de wateroverlast die daarvan het gevolg was en hadden waarschijnlijk geëist dat Aduard zou stoppen met het steken van turf.

¹⁷ GrA T2100-51.

- [8] Op het moment dat wij deze uitspraak deden was het land van het genoemde convent in Everswolde 52 roeden breed.

De mededeling over de omvang van het conventsland bij Everswolde lijkt niets van doen te hebben met het geschil tussen Aduard en Drenterwolde. Het ontbreken van een verband is echter onwaarschijnlijk. Wellicht hadden de Drenterwolders van Aduard een bijdrage geëist in de extra-kosten van de waterbeheersing die zij zouden moeten maken in het geval dat de kolonisten in Everswolde hun activiteiten daar zouden uitbreiden. De overlast voor de Drenterwolders zou daardoor immers nog toenemen.

- [9] In de toekomst evenwel, als het zijn land zal hebben verbreed, zal het de heffing betalen die in de volkstaal *schot* wordt genoemd, zoals ze ook betaald hebben over het landbezit dat ze vóór onze huidige uitspraak hebben verworven, en ze zullen vrijgesteld zijn van alle andere heffingen.

Schot is een bijdrage die geheven wordt over alle cultuurland en wordt geïnd voor specifieke doeleinden. Andere, oudere, heffingen en lasten drukten vaak op de vanouds bestaande huizen en het oude bouwland: transportplicht, onderhoudsplicht, schultmolt e.d. Die heffingen hangen samen met het feodale stelsel. Daarvan zijn de kolonisten vrijgesteld. Zij betalen alleen een bijdrage ter bestrijding van 'communale' onkosten. Dat zijn die welke een gemeenschap moet betalen voor zaken van algemeen belang: het maken en onderhouden van dijken, zijlen en wegen. De vrijstelling van lasten is een bevestiging van hetgeen reeds in 1262 en 1264 was geregeld.

De vraag die hier gesteld moet worden is aan welke organisatie schot moet worden betaald? Gaat het om de kerspelgemeenschap van Zuidlaren of om een waterschap dat meerdere streken omvatte?

- [10] Bovendien, als de mensen van Oosterwolde en Go zullen verklaren dat door personen van het genoemde convent schade is toegebracht aan de keringen die ze gemaakt hebben in het kanaal dat we hierboven *Growe* hebben genoemd, en wanneer het convent dit ontkent, maar de broeders van het convent gehoor geven aan hun geweten en bereid zijn de schade te herstellen, dan zullen ze zich met de verklaring van zeven beëdigde getuigen wettig kunnen zuiveren.

De betekenis van deze passage is duister. Het volgende is niet meer dan een suggestie. De arbiters houden er rekening mee dat de dam in de Groeve weerstand zal blijven oproepen, niet alleen van het water, maar ook van mensen. Wanneer hij beschadigd wordt, ligt het voor de hand dat de inwoners van Go en Wold de Aduarder kolonisten daarvan de schuld zullen geven. De benadeelde partij zou niet alleen het herstel van de dam kunnen eisen, maar het convent van Aduard zou ook de dwangsom moeten betalen van 100 mark sterling waarmee de compromisregeling is gegarandeerd. Wanneer het convent ontkent als zodanig verantwoordelijk te zijn voor de schade, maar individuele kolonisten erkennen op eigen houtje te hebben gehandeld en bereid zijn de dam te herstellen, dan zullen zij de dwangsom niet hoeven te betalen als zij zeven getuigen kunnen vinden die bereid zijn te zweren dat hun beschrijving van de toedracht juist is.

- [11] Van deze oorkonde hebben we vier exemplaren gemaakt, waarvan we er één gegeven hebben aan het convent van Aduard, een ander aan de mensen van Oosterwolde, het derde aan heer Snelger, leek van Scharmer, en wij, Egbert, prefect in Groningen, het vierde hebben behouden, ter gedachtenis van het nageslacht aan deze gebeurtenis.

Van de vier opgemaakte akten zijn er twee bewaard gebleven: het exemplaar van Aduard en dat van het Gorecht. Dat laatste is – waarschijnlijk – in 1392 in bezit van de stad Groningen gekomen, toen Groningen de Utrechtse rechten op Go en Wold in pacht nam.

- [12] Elk van deze akten hebben we laten bekrachtigen met zes zegels: die van ons, prefect Egbert en de stad Groningen, het land Hunsingo, het land Fivelgo, het land Drenthe en de abt van Sint Bernardus te Aduard.

De stad Groningen is geen arbiter, noch oorkonder of partij. Dat het stadszegel toch werd bijgevoegd kan erop wijzen dat de stad een erkende autoriteit in de regio was. Het is ook mogelijk dat ze vanwege haar laaggelegen 'hamrikken' ook zelf belang had bij de regeling. Ook de landschappen Hunsingo en Fivelgo lijken geen directe belanghebbenden te zijn en kunnen hun zegels hebben aangehangen om als gezaghebbende burens meer autoriteit aan de rechtshandeling te verlenen. Hetzelfde zou voor Drenthe kunnen gelden, maar de betrokkenheid van dit gebied kan ook te maken hebben met het feit dat Everswolde in de marke van Zuidlaren ligt en dus bij Drenthe hoort. Bovendien kon de aanleg van een zuidwending vanaf *Geraldswere* gevolgen hebben voor de zuidelijke burens (het Hondsrugdorp Annen en zijn marke).

- [13] Gedaan en gegeven in Groningen, in het jaar des Heren 1285 op de zondag waarop *Misericordia Domini*^a wordt gezongen, in aanwezigheid van Eltet Gaaikema, de gebroeders Ivo en Elward van Fransum in Hunsingo, de gebroeders Arnold en Johan van Zuidlaren, de gebroeders Eneko en Sweger, geheten Helmerchiaman, en verscheidene andere betrouwbare personen^b.

- a *Misericordia Domini* zijn de beginwoorden van de *introitus* (het 'voetgebed' dat aan het begin van de mis wordt gezongen) van de tweede zondag na Pasen. Ze zijn genomen uit psalm 32, de verzen 5-6: *Misericordia Domini plena est terra, alleluja; verbo Domini caeli firmati sunt, alleluja, alleluja*. Vers 1: *Exsultate, justi, in Domino; rectos decet collaudatio. Gloria Patri et Filio et Spiritui Sancto, et nunc et semper et in saecula saeculorum, amen*. In 1285 viel de tweede zondag na Pasen op 8 april.
- b Eltet Gaaikema (*Eltatus Geykinga*) zal wel in relatie staan met Aduard. De Gaaikema's bezaten land tussen Aduard en Dorkwerd (de huidige Gaaikemadijk herinnert daaraan). Ook de gebroeders Ivo en Elward van Fransum (*Franchim*) zullen door toedoen van Aduard bij de zaak betrokken zijn. Middag hoorde in 1285 nog bij Hunsingo. Arnold en Johan van Zuidlaren zijn markegenoten van Zuidlaren en vertegenwoordigen de buurschap. Hun aanwezigheid heeft wellicht te maken met de vrijheid die Aduard van de Zuidlaarders had gekregen om zijn bezittingen ten oosten van de Hunze uit te breiden. *Eneko Helmerchinga* komt in 1264 voor als een van de onderhandelaars die namens Zuidlaren een aanvullend accoord moesten sluiten met Aduard over de venen ten oosten van de Hunze. De naam *Helmerking* komt vooral voor in de buurt van de Duitse plaatsen Diepholz en Nienburg. De naam *Helmersing* wordt in de 15e eeuw in Groningen aangetroffen.

De inhoud van passage 12 is illustratief voor de grensoverschrijdende aard van de waterproblematiek: Drenthen, Ommelanden Friezen, Groningers en Utrechtse kolonisten – allen behoren tot verschillende rechtskringen – zijn bij deze zaak betrokken.

2 Aduard, Drenterwolde en de Hunze

2.1 Een oorkonde uit 1285

2.2 De politieke en geografische achtergrond

2.3 De tekst

2.4 Interpretatie

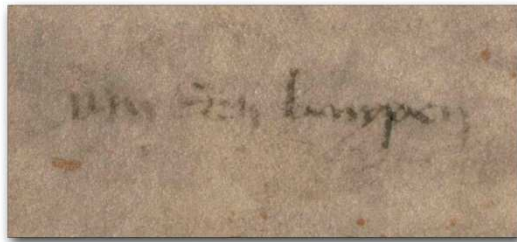
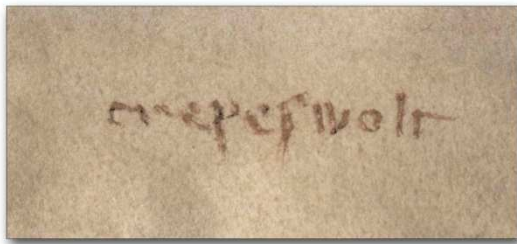
2.5 Nawerking

Twee van de vier exemplaren zijn bewaard gebleven

Zoals we zagen is de akte van 8 april 1285 in viervoud opgemaakt en zijn twee exemplaren bewaard gebleven, één in het archief van het klooster Aduard en één in dat van de stad Groningen. Het exemplaar in het stadsarchief is het stuk dat oorspronkelijk voor Wold en Go was bestemd. Dat blijkt uit de aantekening op de achterkant van de oorkonde (de 'dorsale' notitie).

De akten zijn niet helemaal identiek. Ze zijn van verschillend formaat en ook de tekst wijkt in enkele onbelangrijke details af. Het kopiëren van teksten was natuurlijk handwerk.

Aantekeningen op de rug van de oorkonde uit 1285

boven: *Crepeswolt*

onder: *van den knypen*

Op de achterkant van beide exemplaren staan verschillende aantekeningen. Opmerkelijk zijn twee – naar het handschrift te oordelen – vermoedelijk veertiende-eeuwse notities.

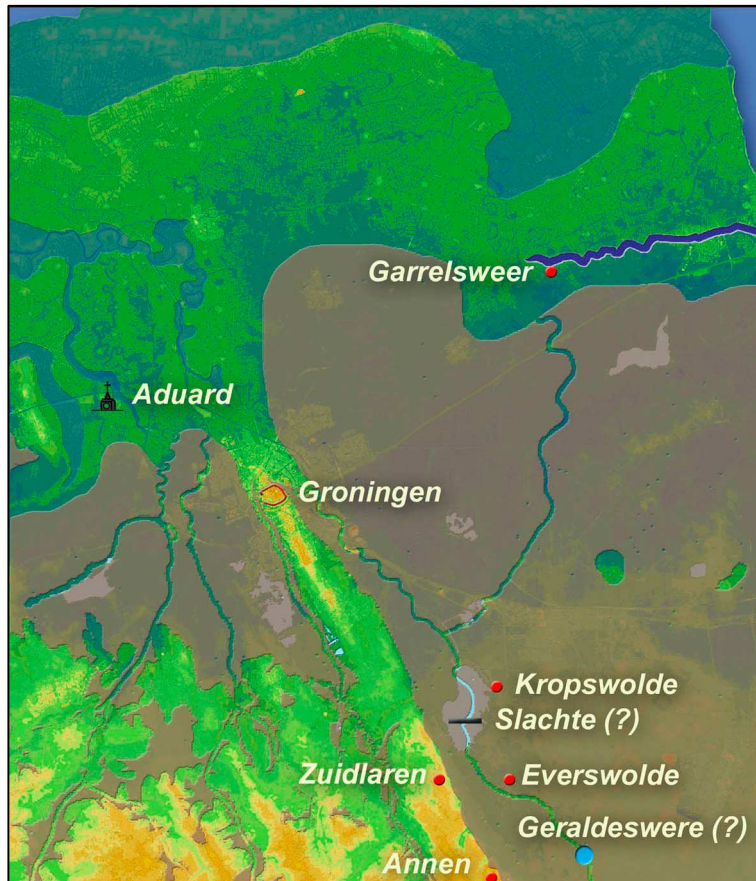
Op de achterkant van het charter in het stadsarchief staat het woord '*Crepeswolt*' (Kropswolde). Deze aantekening doet vermoeden dat het in het bijzonder de inwoners van Kropswolde zijn geweest die betrokken waren bij het conflict tussen Go en Wold enerzijds en Aduard anderzijds.

Op het exemplaar in het archief van Aduard staat op de rug: '*Van den knypen*'. Het woord '*knype*' komt in de tekst van de oorkonde echter niet voor. Het zou kunnen slaan op de dam in de Groeve, op de '*Geraldeswere*', maar misschien ook op een jonger, maar wel vergelijkbaar kunstwerk dat het Hunzewater moest ophouden. Zeker is wel dat degene die deze aantekening op de achterkant van het Aduarder exemplaar heeft geschreven, daarmee aangeeft dat het stuk van belang is geweest in een latere zaak waarin het opnieuw ging om het Drentse water, het ophouden daarvan en de rol die het klooster van Aduard daarbij speelde. Die kwestie komt later in 'Groningen en het Drentse water' aan de orde wanneer we de bouw van zijlen bij Schilligeham, in Redwolde en de Paddepoel bespreken.¹⁸

R.K. Driessen, de eerste die de tekst van de akte van 1285 uitgaf, vermoedde dat met *Geraldeswere* het tegenwoordige Garrelsheer is bedoeld, maar hield daarbij wel een slag om de arm. De uitgevers van het Oorkondenboek hebben dit overgenomen, maar zonder de reserves van Driessen.

De gedachte aan Garrelsheer past bij het verhaal van Pieter Mennes Bos ('De Fivel en hare verzanding') dat de Hunze ooit een zijtak heeft gehad waardoor een deel van het Drentse water via het Foxholstermeer noordwaarts stroomde. Volgens hem liep het Hunzewater door Duurswold heen en was de Fivel in feite de benedenloop van de Hunze. De identificatie *Geraldeswere* = Garrelsheer biedt tevens een goede verklaring voor de betrokkenheid van Fivelgo.

¹⁸ G&DW 4, *Schilligeham, Redwolde en Paddepoel*.

Is Geraldswere hetzelfde als Garrelsweer?

Toch is deze oplossing onwaarschijnlijk. In de eerste plaats is er een bezwaar van taalkundige aard. De oude naam van Garrelsweer is 'Gerleviswert', waarbij *Gerlevis* de tweede naamval is van de mansnaam Gerlef of Gerlof. Ook 'Geraldswere' lijkt een mansnaam te bevatten (Gerald), maar staat in taalkundige zin wel erg ver van Gerleviswert af.

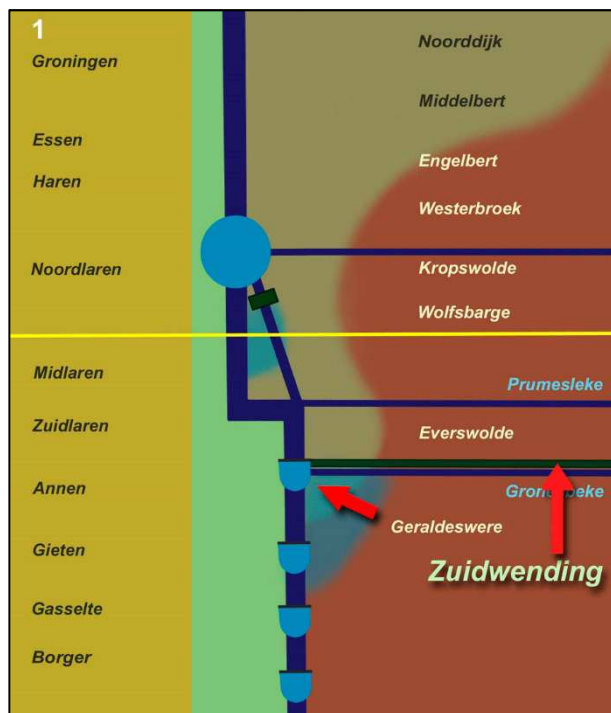
In de tweede plaats is Garrelsweer alleen met de inzet van veel fantasie in verband te brengen met de herkenbare bijzonderheden in de tekst:

- Hoe moeten we ons een zuidwending bij Garrelsweer denken?
- Wie kunnen de zuidelijke bureu zijn die zouden moeten instemmen met de aanleg van een zuidwending bij Garrelsweer?
- Wat kunnen Aduard en Drenterwolde met Garrelsweer te maken hebben gehad?

Er zijn in het verleden verschillende pogingen tot interpretatie van deze tekst gedaan, maar het is steeds gebleven bij suggesties voor afzonderlijke onduidelijkheden in de akte: de *Growe*, de Zuidwending, de *Geraldswere*, de zuidelijke bureu.

Een verhaal waarin oplossingen voor deze verschillende vraagpunten in hun onderlinge samenhang betekenis krijgen, is nog niet verteld. Ik waag het toch een poging in die richting te doen, al durf ik voor de juistheid van het verhaal mijn hand niet in het vuur te steken. Nog afgezien van het feit dat de identificatie van enkele topografische elementen in de tekst onzeker blijft, moet ik tussen twee onderdelen van de arbitrale uitspraak ook een verband

aannemen, dat niet met zoveel woorden in de tekst is uitgedrukt. Desondanks volgt hier mijn hypothese.

Een andere interpretatie

Toelichting bij het schematische plaatje

In de gele band links staan de Hondsrugdorpen, rechts daarvan de weide- en hooilanden (groen) van die kerspelen ten westen van de Hunze, die is aangegeven met een dikke blauwe lijn. Aan de oostzijde van de Hunze is met een roodbruine kleur het onontgonnen hoogveen aangegeven. De andere kleur geeft het ontgonnen land aan, met in het noorden kleiige bodems, verder naar het zuiden zandig en moerig van aard.

De gele dwarsstreep is de landschaps- nu provinciegrens: aan de noordzijde het Gorecht (Groningen), aan de zuidzijde Drenthe.

De blauwe ronde vlek ten oosten van Noorderlaren is het Noordlaardermeer, nu Zuidlaardermeer genoemd.

De blauwe 'schildjes' in de Hunze ten oosten van Annen en verder naar het zuiden beduiden 'viskenijen' of 'visstallen', door dammen gecreëerde visvijvers waar ook in droge tijden vis kon overleven.

Zoals gezegd is de *Groeve* hoogstwaarschijnlijk de Groeve, een afwaterings- annex scheepvaartkanaal dat door de kolonisten van Everswolde is gegraven. Het daardoor aangevoerde water kwam onregelmatiger af dan vroeger, toen het veen als een spons werkte, en bedreigde de landerijen van de Kropswolders. Om het water uit de Aduarderven weg te houden van hun landerijen legden ze een dam (*slachte*) in het kanaal. De plaats daarvan bevindt zich nu ergens in het huidige Zuidlaardermeer. Deze dam was hinderlijk voor de Aduarder kolonisten. Niet alleen werd het afstromen van het Hunzewater erdoor belemmerd, ook de turfvaart had er last van. Onderling overleg leidde niet tot een

aanvaardbare oplossing, zodat het conflict ter beslechting aan scheidsrechters werd voorgelegd.

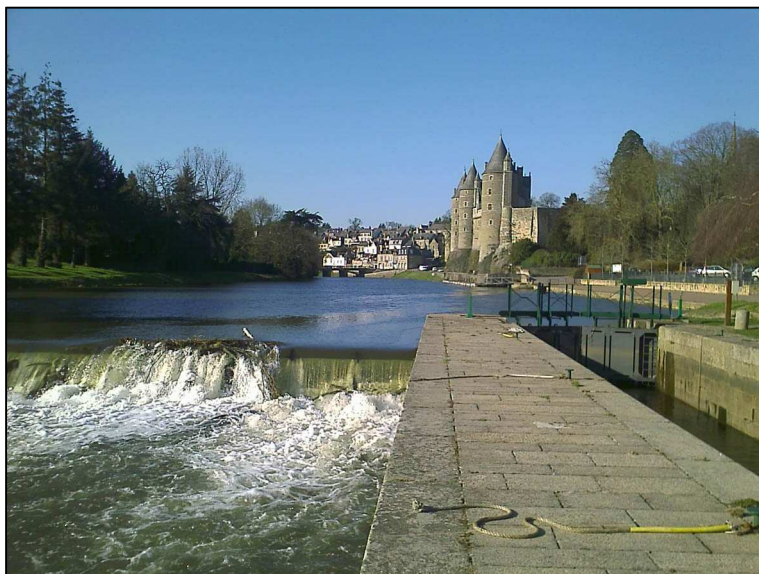
Dezen bepaalden dat de Drenterwolders hun *slachte* mochten behouden, maar dat ze de Aduarder kolonisten in Everswolde zouden helpen om het bovenwater te keren. Hiertoe werden twee maatregelen voorzien:

- het herstellen van de *were* die ooit in de rivier had gelegen maar vervallen was of opgeruimd (de Geraldswere);
- het leggen van een *zuidwending* bij de bedoelde *were*.

Het zou de taak zijn van de Drenterwolders om de zuidwending bij de Geraldswere te leggen. Dat kon alleen als de inwoners van Annen daarmee instemden. Immers, wanneer op die plek een kering of stuw werd gelegd, zouden de lage gronden van het bovenstrooms gelegen Annen last kunnen krijgen van het opgestuwde water. De *were* zelf zou blijvend onderhouden moeten worden door Aduard. Waarschijnlijk was deze ooit op de markegrens tussen Zuidlaren en Annen aangelegd om het bovenwater te keren en tegelijk een viskenij te creëren. Misschien had die stuw al vóór 1285 zijn oorspronkelijke betekenis verloren en was men daarom met het onderhoud ervan gestopt. Hij kan voor de kolonisten van Everswolde zelfs een bron van gevaar zijn geweest. Het ophouden van het water op die plek kan immers overstromingen hebben veroorzaakt. We kunnen ons voorstellen dat de rivier bij hoog water boven de *were* buiten zijn oevers trad en door het ontbreken van een dwarsdijk of zuidwending de ontgonnen – en daardoor lage – landen bedreigde. Het is dus denkbaar dat de Everswolder kolonisten de stuw doelbewust hebben weggehaald.

Beide partijen kregen dus wat: Drenterwolde zijn *slachte* in de Groeve, Aduard een *zuidwending* ter bescherming tegen het bovenwater én het recht om door te gaan met turfgraven.

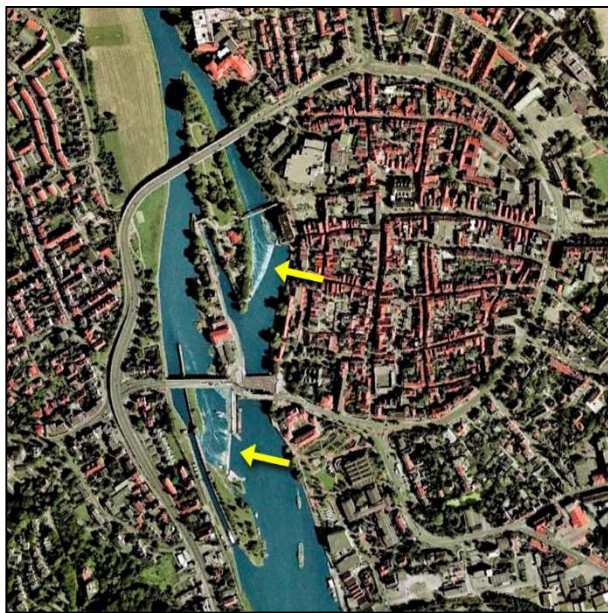
Opmerkelijk is dat er niets gemeld wordt over de vraag waar het Hunzewater bleef nu de Groeve door middel van een dam was afgesloten. Zou het de bedoeling zijn geweest om de rivier zijn oude, in westelijke richting kronkelende loop te laten volgen?

Barrage in de Oust bij het Château de Josselin (Bretagne)

In het voorafgaande ben ik ervan uitgegaan dat met het woord ‘were’ in de akte van 1285 een *viskenij* is bedoeld. Dat wil zeggen: een kunstmatige visvijver, ontstaan door het maken van een lage waterkering of *pending* in een waterloop. De eerste betekenis van het woord ‘were’ is – althans in deze context – vermoedelijk: een lage kering in een waterloop. In die betekenis komt hetzelfde woord ook in het Duits en Engels voor (*Wehr* en *weir*). In het Frans spreekt men van een *barrage*.

Dergelijke ‘weren’ of stuwen werden gebouwd om het afstromen van het water te reguleren, maar ook om visvijvers te creëren. Boven de weer ontstond immers een plas waarin vissen zich lekker voelden. Op die manier hadden de oeverbewoners ook bij wisselende waterstanden voldoende verse vis.

Twee ‘Wehre’ in de Wezer bij Hameln

‘Weren’ zijn er ook nu in alle soorten en maten. De moderne stuwen dienen vrijwel allemaal ter regulering van het rivierwater ten behoeve van de scheepvaart. In de Wezer bij Hamelen bevinden zich zelfs twee weren vlak bij elkaar. Elke ‘Wehr’ is voorzien van een sluis, zodat op- en neergaande schepen tegelijkertijd kunnen worden geschut.

Omdat uit onze tekst van 1285 niet duidelijk op te maken is wat het woord ‘were’ nu eigenlijk betekent, mogen we blij zijn dat er een akte uit 1309 bewaard is gebleven die ook over een ‘were’ bij Zuidlaren gaat. Ook dit stuk is in twee exemplaren overgeleverd.¹⁹ De inhoud ervan laat zien dat ‘were’ echt *viskenij* betekent. We lezen hierin namelijk dat ‘were’ de volkstaal-versie is van *piscatura*, het Latijnse woord voor ‘visvangst’ of ‘visvijver’.

¹⁹ OGD II 1228 (2 september 1309), GrA T2100-59.1 en 2.

1309: weer gedoe over een 'were'

Maar ook om een andere reden is deze tekst voor ons onderwerp van belang. Ook hier gaat het namelijk om een scheidsrechterlijke uitspraak, in dit geval geveld door enkele *conversen* van het klooster Essen en ingezetenen van Zuidlaren en beoorkond door ridder Ludolf, heer van Gronebeke, prefect in Groningen, de gezworen rechters van Drenthe en de raden van Fivelgo.

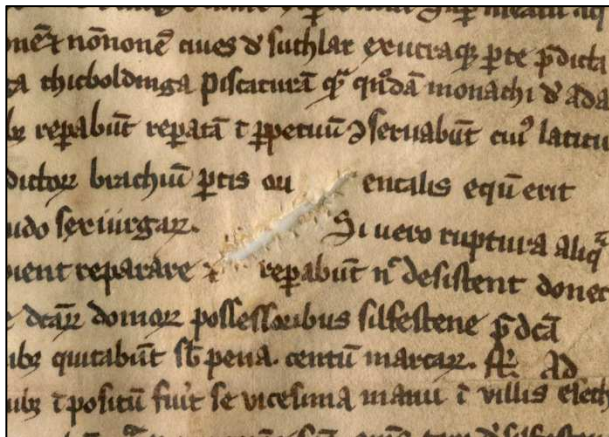
De zaak in kwestie was een geschil tussen Drenterwolde (alweer!) en de eigenaren van drie huizen in Annen. De laatsten hadden een viskenij vernield *die ooit van Aduard was geweest*. Ze hadden dat gedaan omdat deze 'were' hun waterlossing belemmerde. Drenterwolde claimde echter, mede op grond van de akte van 1285, dat het Drentse water hier moest worden opgehouden. De scheidsrechters bepaalden dat de Anners de *piscatura* ('were') moesten herstellen naar het voorbeeld van enkele bovenstrooms gelegen viskenijen en haar 'voor eeuwig' in stand houden.

De veronderstelling ligt voor de hand dat de 'were' die door de Anners was opgeruimd dezelfde stuw is waarvan in 1285 werd bepaald dat hij moest worden hersteld.

De twee bewaard gebleven exemplaren van de akte van 1309 waren blijkens de aantekeningen op de achterkant bestemd voor Middelbert en Kropswolde en zijn vermoedelijk als onderdeel van het archief van het Gorecht in 1392 in het stadsarchief van Groningen terecht gekomen.

Op de achterkant van de akten staan aantekeningen die moeilijk te lezen zijn, maar waarin het woord '*pendinge*' herkenbaar is. Dat doet denken aan de '*penden*' of '*panden*' waarvan

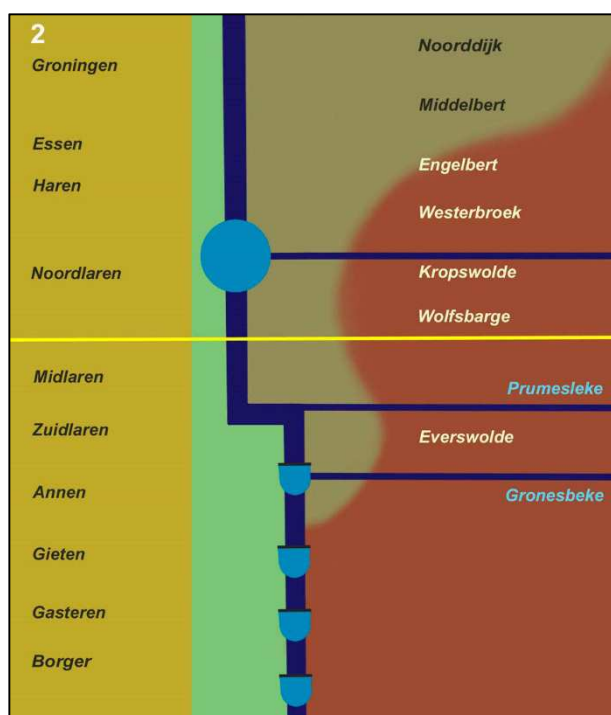
in latere oorkonden sprake is. Het zijn de waterkeringen die op verschillende plaatsen in (en bij?) de rivier het volume van het af te voeren water binnen de perken moesten houden.

De akte voor Kropswolde ('Crepeswolt') vertoont een litteken

Misschien zijn vele van deze keringen in eerste instantie gebouwd ten behoeve van de visvangst. Op den duur bleken ze echter een ernstige belemmering voor het afstromen van het rivierwater. Vooral degenen die land hadden aan de rivier en ook de eigenaren van bovenstrooms gelegen landerijen zullen daarvan hinder hebben gehad. Tegelijk hadden die ook wel plezier van de 'weren', doordat ze in droge tijden het water vasthielden en scheepvaart mogelijk maakten.

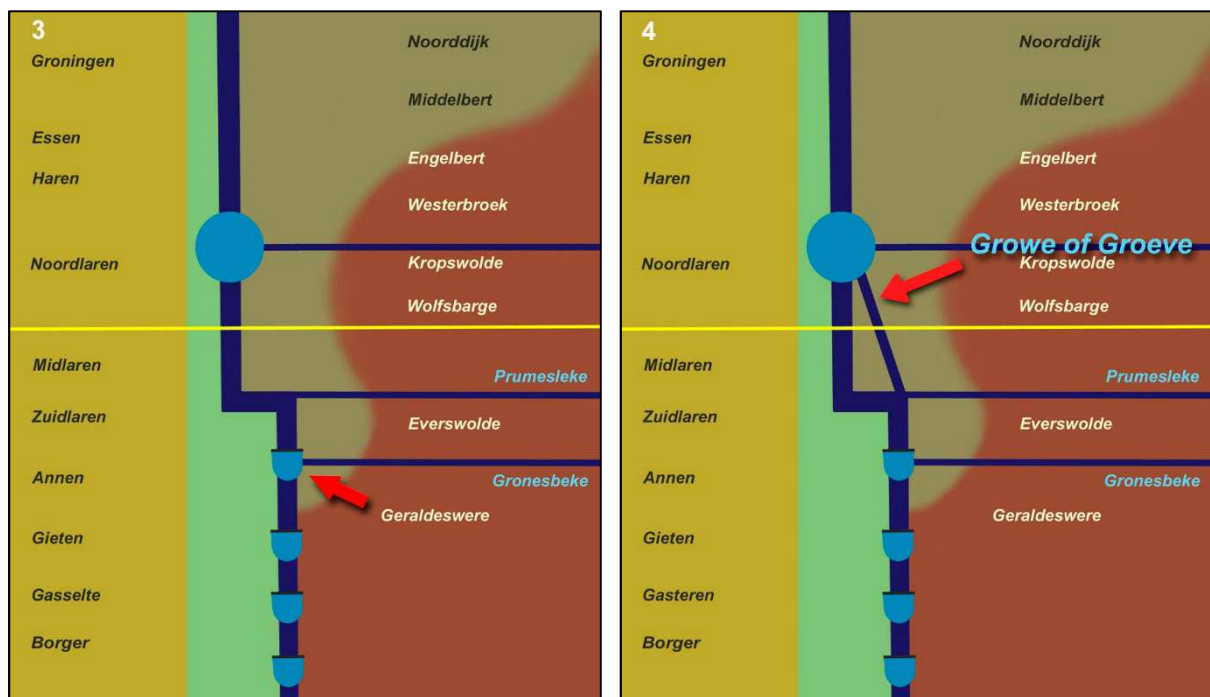
Voor de benedenstrooms gelegen lage gronden waren de keringen van groot belang vanwege het feit dat een ongebreidelde toestroom van Drents water overstromingen veroorzaakte. Om die reden waren ook veel later nog de inwoners van de lagere gronden in het Gorecht en de Friese Ommelanden verplicht om in Drenthe 'de panden te houden'.

De situatie ten oosten van Zuidlaren omstreeks 1265

Behalve onzeker is mijn interpretatie ook niet zo eenvoudig te volgen. Daarom herhaal ik het verhaal nog eens, nu aan de hand van schematische plaatjes van de ontwikkeling.

- Aduard verwierf in 1262 stukken veen in de marke van Zuidlaren, aan de oostzijde van de Hunze. Een gedeelte van dit markegebied was toen al onder de markegenoten verdeeld en in cultuur gebracht. Ook het klooster Aduard bezat daar reeds een voorwerk of uithof, Everswolde geheten. Het kloosterveen lag tussen de Gronesbeke en de Prumesleke, maar ook ten noorden van de Prumesleke, tot aan de grens met Midlaren (en Wolfsbarge).
- Waar het voorwerk Everswolde precies heeft gelegen is niet bekend. Vermoedelijk lag het in het zuidelijke deel van het markegebied van Zuidlaren, wellicht vlak ten noorden van de Gronesbeke, die de grens vormde met de marke Annen.

Links:

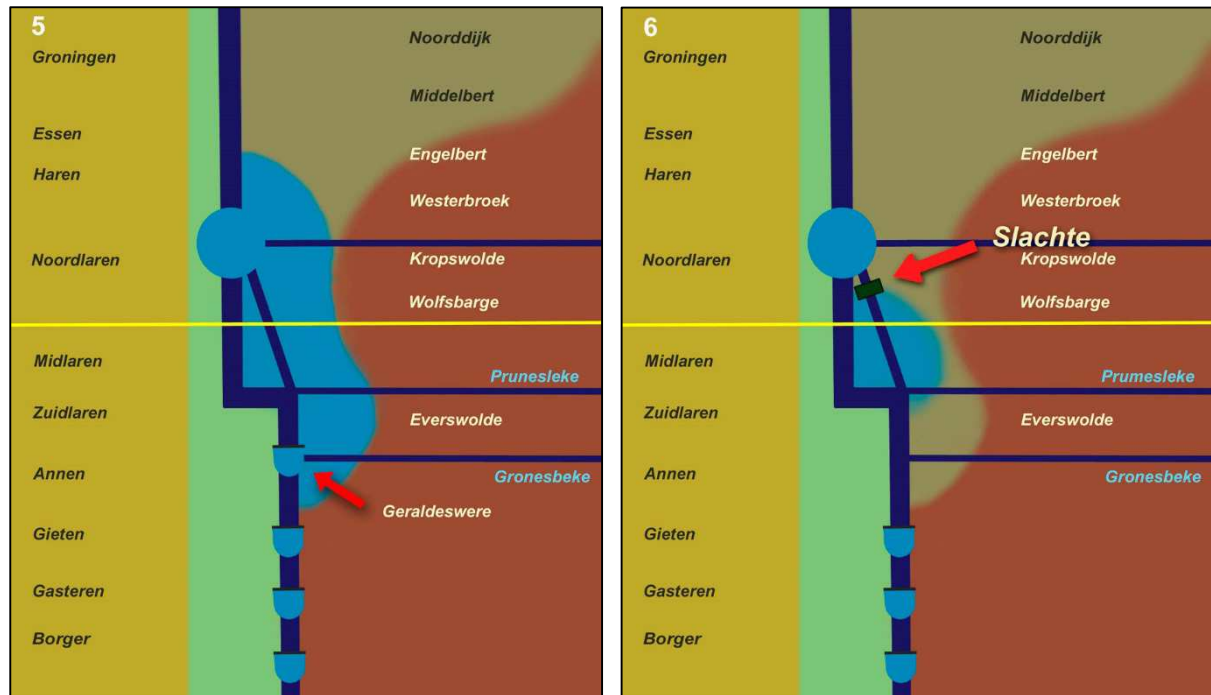
De Geraldswere was waarschijnlijk een 'viskenij' op de grens van de marken van Zuidlaren en Annen. Ook de verder naar het zuiden gelegen Hondsrugdorpen hadden zulke visvijvers.

We moeten aannemen dat de natuurlijke bedding van de Hunze in de loop van de dertiende eeuw minder goed is gaan functioneren, niet alleen voor wat betreft de afvoer van overtollig water, maar ook als vaarweg. Misschien is dat mede het gevolg geweest van het afgraven en transporteren van turf. Hierdoor is ongetwijfeld 'turfmot' in de rivier terecht gekomen dat zich kon ophopen en er mede toe bijdroeg dat de rivier verstopt raakte en verlandde. Het slechte functioneren van de rivier veroorzaakte wateroverlast voor de hooilanden ten oosten van Zuidlaren.

Rechts:

Wellicht zijn het kolonisten van Everswolde geweest die omstreeks 1275 (?) een eindje verder naar het oosten, door een wat hoger terrein, een kanaal groeven waardoor (een deel

van) het Hunzewater kon afstromen. Via dezelfde watergang werden ook de ontgonnen venen ontwaterd en kon de gestoken turf worden afgevoerd. Het kanaal passeerde de grens tussen Drenthe en het Gorecht en kwam uit in het Noordlaardermeer, mogelijk in de buurt van de plek waar een waterlossing van Kropswolde in het meer uitmondde. Het kanaal werd toepasselijk 'de Groeve' genoemd.

Links:

Door de veenontginningen stroomde het bovenwater veel onregelmatiger af dan vroeger het geval was geweest. Het water dat door de Groeve werd aangevoerd veroorzaakte problemen voor Kropswolde en omgeving, een gebied dat misschien ook vanuit het noorden werd bedreigd. De zeespiegel was aan het stijgen (?) en als gevolg van de aanleg van dijken langs de zeearmen werd het zeewater bij vloed hoger opgestuwd en drong het verder het land in dan vroeger.

Maar ook de Aduarder kolonisten in Everswolde bleven last houden van de Hunze. Het niveau van de landerijen bij de Aduarder uithof was als gevolg van de turfwinning en ontginning sterk gedaald. Het opgestuwde water boven de stuw van de Geraldeswere zocht zich een weg en overstroomde de landerijen van de kolonie.

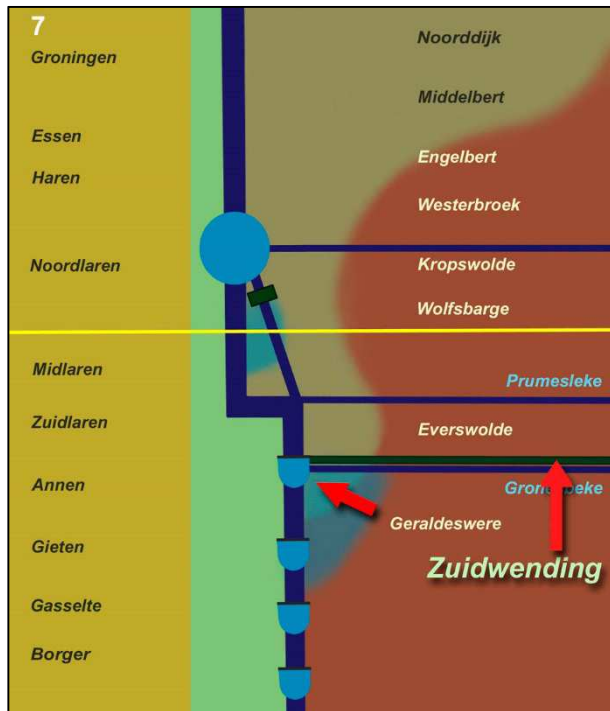
Rechts:

De kolonisten van Everswolde konden of wilden zelf geen goede kering maken die zou kunnen voorkomen dat het rivierwater bij de Geraldeswere de lage landerijen overstroomde. Daarom besloot de hofmeester die stuw weg te halen. Hierdoor kon het water van de Hunze ter hoogte van de Aduarder landerijen vrij afstromen. Dit bevrijdde Everswolde van de wateroverlast, maar vergrootte de moeilijkheden voor de Kropswolders. Dezen namen daarop hun toevlucht tot een noodgreep: om de toestroom van bovenwater te beperken legden ze een 'slachte' in de Groeve. Uit de termen die in de Latijnse oorkonde

hiervoor gebruikt worden (*restrictio seu obstructio aque*) kunnen we opmaken dat de *slachte* de rivier niet echt afsloot, maar bedoeld was om de loop van het water te beperken.

Maar de *slachte* was wel nadelig voor de Aduarders, die door deze ingreep hun eigen water minder goed kwijt konden, terwijl ze 'van boven' door het Hunzewater werden bedreigd. Bovendien belemmerde de dam de vaart van de Aduarder turfschuiten.

Dit was de situatie waarin Aduard en de Drenterwolders scheidsrechters om een beslissing vroegen.

De oplossing van 1285

De scheidsrechters erkenden de ernst van de problemen die beide partijen bedreigden. Voor de Drenterwolders zagen ze geen andere oplossing dan handhaving van de dam die in de Groeve was gelegd. Maar ook de problemen van de Everswolders moesten worden opgelost. De arbiters waren van mening dat de Drenterwolders hun tegenpartij moesten helpen om het bovenwater uit hun landerijen te houden. Drenterwolde werd daarom gewezen op de mogelijkheid om (op Drentse bodem!) een 'zuidwending' aan te leggen die zou aansluiten op de oude Geraldswere. De Aduarders zouden dan de dam van die viskenij moeten onderhouden zoals ze dat ook vroeger hadden gedaan, toen er van wateroverlast nog geen sprake was.

Voor de aanleg van de zuidwending was wel de instemming nodig van degenen die ten zuiden daarvan land hadden liggen, want ook zij konden nadeel gaan ondervinden van het herstel van de Geraldswere en de aanleg van een zuidwending.

2 Aduard, Drenterwolde en de Hunze

2.1 Een oorkonde uit 1285

2.2 De politieke en geografische achtergrond

2.3 De tekst

2.4 Interpretatie

2.5 Nawerking

Een oorkonde als die van 1285 biedt ons eigenlijk niet meer dan een glimp op de situatie van toen. Het is alsof je heel even door een sleutelgat naar binnen kunt gluren. We kunnen alleen maar gissen naar wat zich buiten het beperkte blikveld bevindt en hebben geen idee van wat zich daar vóór en na ons korte gluren afspeelt.

We weten niet met zekerheid of de uitspraak van de arbiters is nageleefd en zo ja, wat daarvan de gevolgen zijn geweest. Maar een vermelding uit latere tijd, toen men bij een waterstaatkundige kwestie verwees naar de uitspraak van 1285, wijst er wel op dat ze toen van betekenis werd geacht en maakt het waarschijnlijk dat ze in de praktijk echt effect heeft gehad.

We zagen zojuist al een akte uit 1309 waarin sprake was van een 'were' die ooit door Aduard werd onderhouden. Als daarmee de Geraldswere bedoeld is die ingevolge de akte van 1285 opnieuw door Aduard moest worden beheerd, zou ook dat stuk een aanwijzing zijn voor het feit dat de uitspraak van de arbiters in praktijk is gebracht.

Maar wat is er gebeurd met de 'slachte' of dam van de Kropswolders? Er is niets wat van het bestaan daarvan getuigt. Maar zou het kunnen zijn dat deze waterkering er – onbedoeld natuurlijk – toe heeft bijgedragen dat het Noordlaardermeer zich in zuidelijke richting kon uitbreiden?

De ruzie over de 'were' of *piscatura* die in 1309 speelde en die we in het vorige hoofdstuk terloops hebben bekeken, verdient nog enige aandacht. Zoals we al zagen ging de twist tussen (opnieuw) Drenterwolde en enkele inwoners van Annen om een 'were' die eerder van Aduard was geweest en door de Anners was vernield. Scheidsrechters (*conversen* van Essen en burenen van Zuidlaren) bepaalden dat de Anners de stuw moesten herstellen. Hun uitspraak werd beoorkond door de prefect van Groningen, de raadsheren van Fivelgo en de rechters van Drenthe.

Het lijkt te gaan om de *piscatura* waarvan in 1285 werd bepaald dat Aduard deze in orde zou moeten houden. In het stuk van 1309 wordt geen eigenaar of beheerder genoemd. Wellicht zijn stuw en vijver in andere handen overgegaan. Maar ook bij deze gelegenheid erkenden de scheidsrechters het belang dat Drenterwolde had bij deze in Drenthe gelegen voorziening en verplichtten ze de Drenten om de stuw te herstellen.

‘De Knijpe’ bij Zuidlaren op een door Hendrick Bierum getekende kaart (1676)
Het noorden is op deze kaart links.

Er bestaat een zeventiende-eeuwse afbeelding van een ‘were’ bij Zuidlaren: de Knijpe (‘*de Knip*’). De kaart geeft een beeld van de stadslanderijen onder Zuidlaren en is in 1676 getekend door Hendrick Bierum.²⁰

De Knijpe

Deze plek bestaat nog altijd en ook de naam Knijpe is nog in gebruik. Maar deze Knijpe ligt op een andere plaats dan de Geraldswere uit de akte van 1285.

²⁰ ‘Kaart van de stadts landen en gronden geleegeen in de Drenthe onder de klokken-slach van Zuitlaeren’, getekend door H. Bierum, 1676 (GrA T1536-6648).

De Knijpe bij Zuidlaren en de 'were' van 1285

De locatie van de door Hendrick Bierum in 1676 getekende '*Knip*' is op het Google-plaatje aangegeven met een witte cirkel, de vermoedelijke plaats van de '*were*' van 1285 met een blauwe rond vlakje.

De Knijpe in 2012

Op de foto zien we de brug over de Oostermoersevaart bij De Knijpe vanuit het noorden. In vergelijking met vroeger is de situatie hier ingrijpend veranderd. Toen liep de weg met een slinger aan de noordzijde langs het huis waarvan links nog net een glimp te zien is en dat als herberg dienst deed. Ook de brug lag een eindje verder naar het noorden.

Jan Folkerts schreef in 1982 een artikel over Everswolde waarin hij veronderstelde dat de huidige Knijpe (een voormalige herberg bij een stuw in de Hunze) de omstreden *piscatura* was.²¹ Er zijn verschillende redenen om aan te nemen dat dit niet zo waarschijnlijk is. De belangrijkste is wel dat de huidige Knijpe midden in Zuidlaarder land ligt, tussen de Gronesbeke (Hilligjessloot) in het zuiden en de Prumesleke in het noorden, terwijl we op grond van de akte van 1285 mogen aannemen dat de 'Geraldswere' nabij de markegrens tussen Zuidlaren en Annen lag. Vermoedelijk is de door Bierum in 1676 getekende Knijpe een later (in de 14e eeuw?) gebouwde stuw.

²¹ Jan Folkerts, 'Uit de geschiedenis van Zuidlaarderveen, het oude Everswolde', *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 98 (1981) 38-60.

Het ophouden van het Hunzewater was en bleef voor de lager gelegen gebieden van groot belang. De akte van 1285 bepaalde dat de inwoners van die gebieden daartoe op vreemde bodem maatregelen mochten of moesten nemen.

Later zal blijken dat deze belanghebbenden zich verplichtten om op dit terrein samen te werken. We horen daarover in een aantekening achterop het reglement van de Drie Delfzijlen (1317) en in een tekst uit 1343. Maar ook veel later is nog sprake van de verplichting tot het 'houden van de panden' in Drenthe. Dat is het geval bij de inlating van het Groninger Oosterhamrik in het Scharmerzijlvest (1424), in de 'Fokko Ukenakeuren' van 1427 en bij de inlating van het Westerhamrik in het Scharmerzijlvest (1434). In het vervolg kom ik daarop nog terug.²²

We herinneren ons de dorsale aantekening op de rug van het Aduarder exemplaar van de oorkonde van 1285: '*van den knypen*'. Zoals reeds aangestipt is de uitspraak van 1285 later gebruikt ter bevestiging van de plicht van Aduard om wateroverlast als gevolg van de toevloed van Drents water te voorkomen. In concreto kon dat gebeuren door het leggen en onderhouden van 'knippen' of stuwen. Op grond van deze gedachtengang kan de aantekening op de achterkant van het Aduarder exemplaar van de akte betrekking hebben op 'knippen' die in 1285 nog niet bestonden, maar later op grond van de genoemde verplichting zijn aangelegd. Eén van die knippen zou de Knijpe bij Zuidlaarderveen kunnen zijn geweest.

²² Zie G&DW 4, hoofdstuk 4.5, 'Tussen Harssens en de Mude', en G&DW 8, hoofdstuk 8.3, 'De Stadshamrikken'.

Bijlage

Transcriptie van OGD I 168 (8 april 1285)

- [1] Egbertus, prefectus in Groninge, et Adolfus filius ejus, Otto, miles de Groninge, et Snelgerus, laycus de Skiramere, universis presentia visuris salutem in Filio Virginis gloriose.
- [2] Ratio docet consona veritati, ut acta presentium temporum digna memorie scriptis et sigillorum appensionibus integra sic servantur, ne per oblivionem excedant memoriam futurorum.
- [3] Tenore igitur presentium protestamur, quod nos super suborta materia questionis atque dissensionis inter abbatem et conventum de sancto Bernardo in Adawerth ex parte una et homines de Osterwalda et Gha ex parte altera
- [4] de dammone, qui *slacte* vulgariter appellatur, facto ab hominibus predictis, videlicet de Osterwalda et Gha, in fossato, quod Growe communiter dicitur, pro restrictione seu obstructione aque meatus per predictum fossatum decurrentis, ad hoc pleno assensu utriusque partis accedente, ipsoque assensu seu compromissionis arbitrio pena centum marcarum sterlingorum legitime vallato, compositionis formam ordinavimus perpetuo observandam, conditionibus hiis annexis,
- [5] videlicet quod si prefati homines de Osterwald et Gha aggerem seu obstructionem aque, que vulgo *Sidwendene* dicitur, de loco, qui dicitur *Geraldeswere*, facere decreverint et ipsa aque obstructio seu agger predictus concurrente assensu eorum, qui habitant ex altera parte *Geraldeswere*, in parte videlicet meridionali, potuerit stabiliri, abbas et conventus de Adawerth supradictum were custodiant et observent, sicut hactenus servasse dinoscuntur, et quicquid de cetero eidem conventui, videlicet postquam jam dictus agger seu aque obstructio fuerit pacifice stabilita, exigente justicia observandum ordinaverimus, abbas ac conventus supradictus firmiter observabunt.
- [6] Adjecimus etiam, quod homines sepefati de Osterwald et Gha illud *slacte* sive *damme* supradictum habeant ad sue libitum voluntatis.
- [7] Predicti quoque abbas et conventus de Adawerth paludem suam in *Everdeswald* et omnem hereditatem suam ibidem jacentem ad usus suos libere convertant, prout noverint sibi melius expedire, ita ut in fodiendis cespitibus in predicta palude vel in colendis agris prolongandaque hereditate ipsa atque dilatanda ab hominibus jam nominatis non debeant ullatenus impediri.
- [8] Quinquaginta et duas virgas prefatus conventus in hereditatis latitudine habuit in *Everdeswalda* tempore, quo fecimus finem istum.
- [9] Deinceps autem, si dilataverit eandem hereditatem, dabit exactionem, que in vulgo *scot* dicitur, secundum quod de sua hereditate ante nostram presentem

ordinationem adepta hactenus dedisse cognoscitur, omnibus aliis exactionibus pretermisissis.

- [10] Insuper, si dicti homines de Osterwalda et Gha dixerint dampnum sibi factum in restrictionibus, quas fecerunt in fossato, quod *Growe* supra nominavimus, a personis supradicti conventus de Adawerth, et conventus idem hoc negaverit, fratresque dicti conventus dictante ipsorum conscientia facere voluerint, septem advocatorum suorum juramentis legitime se expurgent.
- [11] Preterea quatuor paria litterarum presentis tenoris fecimus, quarum unam dedimus conventui de Adawerth, aliam hominibus de Osterwalda, terciam domino Snelgero, layco de Skiramere, quartam vero nos Egbertus, prefectus in Groninge, retinemus in hujus facti memoriam futurorum.
- [12] Predictarum quoque litterarum quamlibet sex sigillis videlicet nostro sigillo, nos Egbertus prefectus et civitatis Groninge, terre Hunesgonie, terre Fivlgonie, terre Threntie et abbatis de sancto Bernardo in Adawerth, fecimus insigniri.
- [13] Actum et datum in Groninge anno Domini MCCLXXXV Dominica, qua cantatur Misericordia Domini, presentibus Eltato Geykinga, Ivone et Eylwardo, fratribus de Franchim in Hunesgonia, Arnoldo et Johanne, fratribus de Suthlare, Enekone et Swegero, fratribus dictis Helmerchiaman, aliisque quampluribus fide dignis.